

Biblioteka

Izveštaji

20

*Biblioteka
Izveštaji*

Pritvor – Ultima ratio?

Izdavač

Beogradski centar za ljudska prava
Beogradska 54, Beograd,
Tel/fax. (011) 308 5328, 344 7121
e-mail: bgcentar@bgcentar.org.rs;
www.bgcentar.org.rs

Za izdavača

dr Vesna Petrović

Autori

Nikola Kovačević
Žarko Marković
Nevena Nikolić

Urednik

Nikola Kovačević

Korektor

Jasmina Alibegović

ISBN 978-86-7202-147-9

Priprema i štampa

Dosije studio, Beograd

Nikola Kovačević
Žarko Marković
Nevena Nikolić

PRITVOR – Ultima ratio?

Beogradski centar za ljudska prava
Beograd, 2014

*Beogradski centar
za ljudska prava*

Magyar Helsinki Bizottság

OPEN SOCIETY INSTITUTE

Izdavanje ove publikacije omogućio je Institut za otvoreno društvo (OSI) kroz program „Promovisanje reforme pritvora u zemljama centralno-istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza – uvođenje dobrih praksi” kojim rukovodi Mađarski helsinški odbor (HHC). Stavovi izneti u ovoj publikaciji predstavljaju stavove autora i nužno ne izražavaju stavove OSI-a i HHC-a.

Sadržaj

Uvod.	7
Metodologija	11
Posete osnovnim i višim sudovima.	11
Intervjui sa sudijama	11
Sastanci sa predstavnicima Ministarstva pravde i državne uprave i Republičkog javnog pravobranilaštva	12
I. Pravo na pristup informacijama od javnog značaja	13
1. Izvori i praksa međunarodnih tela u oblasti prava na pristup informacijama od javnog značaja	14
2. Transparentnost rada pravosudnih organa u Srbiji – pravni okvir	19
3. Transparentnost rada pravosudnih organa u Srbiji – stanje u praksi	22
3.1. Podaci o merama za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka	22
3.2. Podaci o neosnovanom pritvoru.	25
3.3. Ocena stanja	26
II. Pritvor kao <i>ultima ratio</i>	28
1. Uvodna razmatranja – međunarodni standardi i ustavni okvir. . .	28
2. Uslovi i okolnosti bitne za odlučivanje o meri pritvora.	31
2.1. Pritvor kao mera koja je apsolutno neophodna	31
2.2. Postojanje osnovane sumnje.	32
2.3. Razlozi za pritvor	33
2.4. Obaveza obrazlaganja odluke o određivanju pritvora	37
2.5. Redovno preispitivanje odluke kojom je određen pritvor	38
2.6. Zdravstveno stanje okrivljenog i pritvor	39
3. Obaveza razmatranja alternativa pritvoru.	39
3.1. Jemstvo	40
3.2. Praksa upotrebe mera alternativnih pritvoru u Srbiji u periodu od 2010. do 2012. godine	41
4. Obaveza naknade štete zbog nezakonitog pritvora.	42

4.1. Naknada štete po osnovnu neosnovanog lišenja slobode u Republici Srbiji u periodu od 1. januara 2005. godine do 1. oktobra 2013. godine.	44
5. Ocena stanja	46
III. Zabrana zlostavljanja i položaj i tretman pritvorenika.	47
1. Uvodna razmatranja – međunarodni standardi i ustavni okvir. . .	47
2. Pritvor i nehumano i/ili ponižavajuće postupanje	49
2.1. Smeštaj pritvorenika.	50
2.2. Aktivnosti u pritvoru	53
2.3. Praksa Evropskog suda za ljudska prava.	54
3. Nadzor nad pritvorenicima	55
4. Ocena stanja	57
Dodatak	
Tabela I – osnovni i viši sudovi	61
Tabela II – osnovni i viši sudovi	63
Lista obavljenih intervjua.	65

Uvod

Prekomerna upotreba mere pritvora nastavlja da bude ozbiljan problem u centralno-istočnoj Evropi (CEE) i u regionu zemalja bivšeg Sovjetskog Saveza (FSU). Praksa pritvaranja u većini zemalja u regionu je po svemu sudeći suprotna praksi i standardima Evropskog suda za ljudska prava, ali i drugim međunarodnim standardima koji se odnose na ostvarivanje i zaštitu ljudskih prava lica lišenih slobode. Među ove zemlje možemo bez ikakave sumnje ubrojati i Republiku Srbiju u kojoj vlada specifična atmosfera iz koje proizilazi pogrešno razumevanje same svrhe mere pritvora. Naime, pritvor, koji je definisan kao izuzetna mera koja treba da obezbedi prisustvo okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka, u našem društvu se doživljava i sprovodi kao kazna. Ovo je moguće zaključiti na osnovu brojnih pokazatelja, u koje ubrajamo medije, većinski stav javnog mnjenja, izjave vodećih političkih ličnosti, ali i praksu pravosudnih organa, rad branioca (advokata), i što je najvažnije, na osnovu tretmana lica kojima je određena mera pritvora.

Iako postojeći zakonodavni okviri predviđaju niz alternativnih mera koje mogu biti podjednako efikasne za postizanje cilja – nesmetanog vođenja krivičnog postupka, a manje štetne za okrivljenog, upotreba navedenih mera svedena je na minimum. Takođe, podaci koji se s vremena na vreme iznose u javnost ukazuju na to da je broj dana nesnovanog pritvora u Srbiji izuzetno veliki, procenjujući da se na godišnjem nivou izrekne više od 20.000 dana ili 54 godine neosnovanog pritvora. Ako se na trenutak zanemare finansijske posledice ovakve prakse, koje se u javnosti često koriste kao ključni razlog za iniciranje promene prakse pritvaranja, potrebno je istaći da je evidentno da u Srbiji, kako u opštoj tako i u većini stručne javnosti, postoji nedostatak senzibiliteta prema merama kojima se ograničavaju ljudska prava i licima protiv kojih su te mere upotrebljene. Socijalno-ekonomski aspekt pritvora je mnogo dublji i ne odnosi se samo na lice kome je određena mera pritvora, već i na njegovu porodicu, zajednicu, pa čak i državu.

Zbog svega navedenog, u decembru 2011. godine, Mađarski helsinški odbor (HHC), uz finansijsku i stručnu podršku Fonda za otvoreno društvo i Budimpešte (OSF), pokrenuo je projekat *Promovisanje reforme pritvora u zemljama centralno-istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog Saveza – uvođenje dobrih praksi*, kako bi identifikovao probleme zajedničke za sve ili većinu zemalja iz navedenih regiona u pogledu pravnog okvira i prakse zatvaranja. Takođe, projekat ima za cilj da promoviše širu upotrebu mera alternativnih pritvoru i jačanju kapaciteta nevladinih organizacija koje učestvuju u projektu.

U prvoj fazi projekta HHC je sačinio uniformni upitnik na osnovu koga su lokalne nevladine organizacije (NVO) iz 17 zemalja regiona CEE-FSU, prikupljale informacije koje se odnose na zakone i praksu u pogledu pritvora i mera alternativnih pritvoru. Na osnovu podataka dobijenih iz upitnika, HHC je pokušao da identifikuje zajedničke osobine i nedostatke u zakonima i praksi zemalja koje je istraživanje obuhvatilo.

Objedinjeni rezultati istraživanja predstavljeni su u studiji koja je na detaljan način prikazala zakonodavstvo i praksu pritvaranja u svih 17 zemalja. U njoj su izneti podaci koji se odnose na: uslove života u pritvoru, prava pritvorenika, položaj ranjivih grupa u pritvoru, osnove za određivanje pritvora, trajanje pritvora, *ex officio* preispitivanje pritvora, ulaganje pravnih lekova na odluke o pritvoru i statistički podaci dobijeni tokom istraživanja.¹ Sama studija, kao i problemi sa kojima su se NVO suočile tokom prikupljanja informacija detaljno su analizirani na trodnevnoj radionici koja se u decembru 2012. godine organizovala u Budimpešti i na kojoj su aktivno učešće uzeli predstavnici NVO koje su sprovele istraživanje za svoje zemlje, stručnjaci usko specijalizovani za teme ovog istraživanja iz OSF i Velike Britanije. Posle trodnevne rasprave i razmene iskustava i mišljenja identifikovana su tri ključna problema:

- netransparentan rad pravosudnih organa u pogledu podataka koji se odnose na upotrebu pritvora i mera alternativnih pritvoru,
- nedovoljno poznavanje i primena međunarodnih standarda od strane nosilaca pravosudnih funkcija,
- neadekvatan odnos pravosudnih organa prema meri pritvora i merama alternativnim pritvoru, kao i prema licima kojima je određena mera pritvora.

Navedeni problemi poslužili su kao polazna tačka za razvijanje lokalnih inicijativa koje bi trebale da sprovedu lokalne NVO u svojim zemljama.

Prikupljajući podatke koji se odnose na pritvor i mere alternativne pritvoru, saradnici Beogradskog centra za ljudska prava došli su do saznanja da ne postoji jedinstvena evidencija koja se odnosi na praksu pritvaranja. Ministarstvo pravde i državne uprave, kao centralni organ pravosudne uprave, ne vodi evidenciju o upotrebi mere pritvora, kao i drugih mera koje su alternativa pritvoru.

Vodeći se postojećom situacijom, Beogradski centar za ljudska prava je kroz svoju lokalnu inicijativu pokrenuo projekat *Transparentan rad pravosudnih organa – polazna tačka za rešenje problema prenaseljenosti kaznenih usta-*

1 Studija je dostupna na engleskom jeziku na sajtu Madarskog helsinškog odbora. <http://helsinki.hu/en/promoting-the-reform-of-pre-trial-detention-in-cee-fsu-countries-%E2%80%93-introducing-good-practices-2011-2013>.

nova sa ciljem da kroz monitoring posete i istraživanje postojeće prakse ispita mogućnosti i kapacitete osnovnih i viših sudova u Republici Srbiji u pogledu vođenja evidencija o upotrebi mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka. Polazeći od podataka iz analize sveobuhvatnog istraživanja koje je sproveo HHC, Beogradski centar za ljudska prava je kroz posete osnovnim i višim sudovima u Republici Srbiji pokušao da utvrdi odnos koji sudije imaju prema meri pritvora, i u kojoj meri se u svom radu rukovode i primenjuju međunarodne standarde koji se odnose na upotrebu pritvora i mera alternativnih pritvoru. Istovremeno je učinjen i pokušaj da se utvrdi da li su sudije upoznate sa međunarodnim standardima koji se odnose na položaj i tretman pritvorenika.

Tokom trajanja projekta, saradnici Beogradskog centra za ljudska prava obišli su osnovne i više sudove u Beogradu, Pančevu, Novom Sadu, Subotici, Kragujevcu, Kraljevu, Nišu i Vranju. Održani su i sastanci sa predstavnicima Ministarstva pravde i državne uprave i Republičkog javnog pravobranilaštva. Pored poseta i sastanaka, tim istraživača Beogradskog centra za ljudska prava je putem zahteva za pristup informacijama od javnog značaja pokušao da dođe do podataka koji se odnose na praksu pritvaranja, način vođenja evidencija o pritvoru, načinu na koji sudovi sprovode nadzor nad izvršavanjem mere pritvora. Takođe su korišćeni podaci do kojih je Beogradski centar za ljudska prava došao kroz realizaciju projekta *Smanjenje prenaseljenosti u zatvorima u Srbiji kroz monitoring, javno zagovaranje i razmenu najboljih praksi*² i podataka koje je Centar prikupio tokom svog dugogodišnjeg prisustva u kaznenom sistemu Srbije.

Kao proizvod celokupnog istraživanja nastala je ova publikacija koja ima za cilja da, pored predstavljanja rezultata i nalaza, predstavi i međunarodne standarde koji su od značaja za rad prvenstveno sudija i tužioca, ali i zaposlenih u pravosudnoj upravi. Publikacija se sastoji iz tri dela, a uz nju kao prilog ide i kratak film edukativno-informativnog karaktera.

Prvi deo publikacije odnosi se na transparentan rad pravosudnih organa, pre svega sudova; drugi deo na upotrebu mere pritvora i mera alternativnih pritvoru i treći na položaj i tretman pritvorenika. U filmu se pojavljuju i govore Poverenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti Rodoljub Šabić, sudija Evropskog suda za ljudska prava Dragoljub Popović, sudija Vrhovnog kasacionog suda Republike Srbije Radmila Dičić Dragičević, advokat i bivši član Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja Ivan Janković, zamenika zaštitnika građana za prava lica lišenih slobode Miloš Janković i Tadej Kurepa, diplomirani politikolog i bivši pritvorenik.

2 Vidi više o ovom projektu na www.bgcentar.org.rs. (<http://www.bgcentar.org.rs/smanjenje-prenaseljenosti-u-zatvorima-u-srbiji-kroz-monitoring-javno-zagovaranje-i-razmenu-najboljih-praksi/#more-398>).

Za uspešno sprovođenje projekta Beogradski centar za ljudska prava duguje zahvalnost osnovnim i višim sudovima čiji su predstavnici izašli u susret njegovim saradnicima prilikom sprovođenja poseta, kao i Ministarstvu pravde i državne uprave koje je za potrebe istraživanja dostavilo sve tražene informacije. Podjednaku zahvalnost dugujemo i kancelarijama Zaštitnika građana i Poverenika za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti, stručnjacima koji učestvuju u filmu, producentu filma Marku Petreševiću, Darku Jojiću i Tamaru Protić Milutinović za logističku podršku i *Martin Schoenteich* za stručne i konstruktivne savete kojima su razvijene projektne aktivnosti.

Metodologija

Već je rečeno da je istraživački deo projekta zasnovan na informacijama dobijenim u toku poseta osnovnim i višim sudovima, Ministarstvu pravde i državne uprave i predstavnicima Republičkog javnog pravobranilaštva; podacima dobijenim na osnovu upotrebe instituta zahteva za pristup informacijama od javnog značaja i podacima prikupljenim kroz projekat *Smanjenje prenaseljenosti u zatvorima u Srbiji kroz monitoring, javno zagovaranje i razmenu najboljih praksi*. Olakšavajuća okolnost bila je činjenica da Beogradski centar za ljudska prava poseduje neke relevantne informacije o stanju u pritvorskim jedinicama kazneno-popravnih zavoda, s obzirom da je od 2009. godine prisutan u kaznenom sistemu Srbije.

1. Posete osnovnim i višim sudovima – podrazumevale su sastanak s jednim ili više predstavnika sudija krivičnog odeljenja (po mogućstvu predsednikom krivičnog odeljenja) i sekretarom suda koji je odgovoran za sva administrativno tehnička pitanja u sudu. U nekim sudovima tim Centra je bio u mogućnosti i da obavi uvid u način na koji se vode evidencije. Zbog vremenskog ograničenja i velikog broja sudova, saradnici Beogrskog centra su izabrali sledeće gradove i opštine u kojima su posetili sudove: Beograd, Novi Sad, Subotica, Pančevo, Kragujevac, Kraljevo, Niš i Vranje. Kriterijumi za izbor ovih gradova bili su: broj krivičnih predmeta, postojanje osnovnih i viših sudova u istom mestu i jednaka teritorijalna zastupljenost svih krajeva Republike Srbije.

2. Intervjui sa sudijama – pripremani su pre posete sudu i to tako što su korišćeni već poznati podaci o konkretnom sudu kako bi sudije mogle da daju odgovore na neka konkretna pitanja. Sudije su na početku razgovora davale komentar na postojeću praksu suda u pogledu izricanja mera pritvora i mera alternativnih pritvoru. Zatim smo tražili da komentarišu podatake o broju lica prema kojima je pokrenut krivični postupak i izrečena mera pritvora, broju određenih jemstava, kao i broju izrečenih zabrana napuštanja stana i mesta boravišta. Tražili smo i da komentarišu razloge zbog kojih u nekim sudovima nismo mogli da dođemo do podataka o broju izrečenih mera pritvora ili mera alternativnih pritvoru. Deo istraživanja podrazumevao je da nas sudije upoznaju sa poteškoćama i preprekama na koje nailaze kada izriču mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog. Intervjue smo koristili i da utvrdimo da li su sudije upoznate i konsultovane prilikom izrada novih zakonskih rešenja, poput novog Zakonika o krivičnom postupku, nacрта Zakona o izvršenju krivičnih sankcija i nacрта Zako-

na o probaciji. Interesovalo nas je i u kojoj meri su upoznati sa Strategijom za smanjenje prenaseljenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u periodu od 2010-2015. godine i Akcionim planom za sprovođenje Strategije.

Posebna tema razgovora bili su i obilasci pritvorskih jedinica od strane predstavnika viših sudova čiji predsednici ili sudije koje oni odrede imaju obavezu da na nedeljnom nivou obiđu pritvorsku jedinicu kazneno-popravnog zavoda koji se nalazi na teritoriji njihovog suda. Kao i u prvom delu intervjuja, imali smo unapred prikupljene izveštaje o posetama predstavnika viših sudova i njihove nalaze i eventualna obaveštenja koja su prosleđena Ministarstvu pravde i državne uprave u pogledu utvrđenih nepravilnosti koje bi valjalo otkloniti. Od koristi su nam bili i podaci prikupljeni tokom prethodno sprovedenih projekata Beogradskog centra za ljudska prava i izveštaji Zaštitnika građana i Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture (NPM). Polazeći od prikupljenih podataka pokušali smo da saznamo od sudija koliko su upoznati sa stanjem u pritvorskim jedinicama kazneno-popravnih zavoda koji se nalaze pod njihovom nadležnošću, koliko često su imali priliku da posete pritvorske jedinice, da li su upoznati sa činjenicom da su gotovo sve pritvorske jedinice prenaseljene i u lošem materijalnom stanju.

Budući da je Srbija ratifikovala Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i osnovnim slobodama iskoristili smo posete sudovima da ustanovimo koliko sudije u odlučivanju u krivičnom postupku koriste standarde koji su proistekli iz prakse Evropskog suda za ljudska prava, pogotovo u pogledu člana 5 i člana 3 Evropske konvencije. Takođe, interesovalo nas je i u kojoj meri su upoznati sa praksom, izveštajima i standardima Evropskog komiteta za prevenciju torture (CPT), praksom Ustavnog suda Republike Srbije, aktivnostima i izveštajima Zaštitnika građana i Nacionalnog mehanizma za prevenciju torture.

3. Sastanci sa predstavnicima Ministarstva pravde i državne uprave i Republičkog javnog pravobranilaštva – Svrha ovih sastanaka bila je da se istraži kako se sprovodi postupak za naknadu štete dodeljene licima koja su bila neosnovano pritvorena; da se ustanovi ukupan iznos novca koji je isplaćen na ime štete neosnovano pritvorenim licima u periodu od 2005. do 2013. godine; da se ustanovi u koliko slučajeva su ta lica postigla sporazum sa Komisijom Ministarstva pravde i državne uprave; da se utvrdi u koliko slučajeva je pokrenut parnični postupak za naknadu štete posle neuspelog poravnjanja sa Komisijom; da se vidi koje kriterijume Komisija uzima u obzir kada određuje visinu naknade, a koje sudove u parničnom postupku.

I. Pravo na pristup informacijama od javnog značaja

Pravo na pristup informacijama od javnog značaja u ovoj analizi posmatraćemo kao jedan od ključnih elemenata transparentnog rada organa javne vlasti. Sloboda dobijanja informacija obuhvata pravo na pristup informacijama, odnosno pravo na primanje i saopštavanje informacija i čini deo prava na slobodu izražavanja.³ Mada je ovo pravo tek u novije vreme priznato kao osnovno pravo⁴ neophodno je da se detaljnije analiziraju odredbe međunarodnih instrumenata i praksa međunarodnih organa koji se bave nadzorom nad poštovanjem ovog prava i uspostavljena obaveza država da poštuju slobodu mišljenja i izražavanja.

Transparentan rad organa javne vlasti, pre svega ogleđa se u mogućnosti da se informacije kojima ti organi raspolažu učine dostupne javnosti. Bitna karakteristika demokratskog političkog sistema jeste transparentnost, koja danas predstavlja jedno od osnovnih načela javnog delovanja, što predstavlja veliki uspeh pošto je do nedavno i zapadnu i istočnu Evropu obeležavala snažna tradicija netransparentnosti i zatvorenost institucija.⁵ Posebno je važno za one zemlje u kojima i danas dugogodišnja navika da se kad god je to moguće otežava pristup podacima od javnog značaja, najčešće pod izgovorom zaštite nacionalne bezbednosti, pa su se često tajni podaci koristili za delovanje i zastrašivanje od strane različitih tajnih službi. Informacije koje su u posedu administrativnih organa i mogućnost njihovog traženja i širenja predstavlja aktivni mehanizam nadzora administrativne prakse, a time pruža prilika za pozivanje na odgovornost nosilaca javnih ovlašćenja. Sa druge strane, slobodan pristup informacijama omogućava istraživačima zainteresovanim za određenu oblast da kroz prikupljene podatke analiziraju postojeću praksu i preporučuju rešenja, čime postaju aktivni građani koji sudeluju u društvenom životu. Tradicionalno su glavni akteri na polju informisanja šire javnosti mediji, međutim, u svetu interneta razlika između novinara i stručne javnosti ili zainteresovanih građana se brzo gubi. S druge

3 Iz presude Evropskog suda za ljudska prava *Inicijativa mladih za ljudska prava protiv Srbije*, 25. juna 2013, predstavka br. 48135/06.

4 Evropski sud za ljudska prava tumačio je slobodu izražavanja na širok način kao „slobodu da se primi informacija” (vidi *Sdruženi Jihočeské Matky c. la République tchèque* (dec.), br. 19101/03, 10. jul 2006), a tako i do priznanja prava na pristup informacijama u slučaju *Társaság a Szabadságjogokért protiv Mađarske* 14. april 2009, predstavka br. 37374/05).

5 Pravo na otvorene javne uprave u Evropi: pravni standardi u nastajanju, dokumnet SLGME br. 46, str. 6. Ovaj tekst je izvorno objavio OEBS na engleskom jeziku pod naslovom: *The Right to Open Public Administrations in Europe: Emerging Legal Standards on Administrative Transparency* © 2010 OECD.

strane, bez transparentnosti nema snažne demokratije, kojoj bi trebalo da služe i da je koriste svi građani.⁶ Najjednostavnije rečeno, netransparentan rad onemogućava vršenje neformalne i spoljašnje kontrole koju sprovode prvenstveno nevladine organizacije i mediji.

Kada se govori o transparentnom radu organa javne vlasti i dostupnosti informacija, važno je pomenuti pitanje kvaliteta i preglednosti dostupnih informacija. Učiniti dostupnim informaciju nužno ne znači da je svrha ispunjena i da je kroz objavljenu informaciju poruka preneti i javnost na pravi način obavestena. Informacije moraju biti date u onom obliku, i na takav način, da budu razumljive široj javnosti. Stoga je osim dostupnosti informacija bitan činilac i način njihovog predstavljanja javnosti, kao i mehanizmi koji su u tu svrhu iskorišćeni, pri čemu se otvara pitanje složenosti upravljanja podacima.

Organ javne vlasti u obavezi je da podatke koje poseduje obrađuje i čuva na način na koji će stanje stvari u oblasti na koju se podaci odnose biti jasno. Uspostavljajući odgovorajuće evidencije sam organ javne vlasti može na lakši način da oceni rezultate svog rada, uoči probleme, ali i primere dobre prakse koje može da prosledi i preporuči drugim organima koji se bave istom delatnošću. Nema u urednom vođenju evidencija dovodi do haotičnog stanja u kome organi javne vlasti nisu u mogućnosti da javnosti na objektivni način predstavljaju rezultate svog rada, a ponekada se stiče utisak i da oni sami nisu svesni postojećeg stanja stvari. Način na koji se podaci evidentiraju predstavlja važan segment transparentnog rada organa javne vlasti.

1. Izvori i praksa međunarodnih tela u oblasti prava na pristup informacijama od javnog značaja

Međunarodni standardi u oblasti prava na pristup informacijama od javnog značaja su uspostavljeni u novije vreme mada se od usvajanja međunarodnih ugovora iz oblasti ljudskih prava štitila sloboda izražavanja i priznavalo pravo na primanje i širenje obaveštenja i ideja.

Tako je u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima,⁷ usvojenoj još daleke 1948. godine u članu 19 propisano

Svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja, što obuhvata i pravo da se ne bude uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i pravo da se traži, prima i širi obaveštenje i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice.

6 Sličan stav zauzele su u svom zajedničkom saglasnom mišljenju sudija Sajo i Vučinić u odluci Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Incijativa mladih za ljudska prava protiv Srbije* od 25. juna 2013, predstavka br. 48135/06.

7 *Univerzalni dokumenti o ljudskim pravima*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2005.

Takođe i član 19 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima navodi:

1. Niko ne može biti uznemiravan zbog svog mišljenja.
2. Svako ima pravo na slobodu izražavanja; to pravo podrazumeva slobodu traženja, primanja i širenja obaveštavanja i ideja svake vrste, bez obzira na granice, bilo usmeno, bilo pismeno, putem štampe ili u umetničkom obliku, ili ma kojim drugim sredstvima po svom izboru.
3. Korišćenje sloboda predviđenih u stavu 2 ovog člana povlači posebne dužnosti i odgovornosti. Ono se prema tome, može podvrgnuti izvesnim ograničenjima koja ipak moraju biti izričito utvrđena zakonom i kojima su neophodna:
 - a) za poštovanje prava ili ugleda drugih lica;
 - b) za zaštitu nacionalne bezbednosti ili javnog poretka, ili javnog zdravlja ili morala.

U julu 2011. godine Komitet za ljudska prava, telo nezavisnih stručnjaka koje je osnovano u svrhu praćenja ovog Pakta, u svom Opštem komentaru broj 34 tumači član 19 Pakta tako da ovo pravo obuhvata i pravo na pristup informacijama koje poseduju državni organi. Komitet je naveo da takve informacije uključuju evidenciju državnog organa, bez obzira na oblik u kom se te informacije čuvaju, njihov izvor i datum izrade.⁸

Evropska konvencija o ljudskim pravima i slobodama u članu 10, stavu 1 navodi gotovo identične odredbe, dok u stavu 2 proširuje ograničenja:

1. Svako ima pravo na slobodu izražavanja. Ovo pravo uključuje slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja, primanja i saopštavanja informacija i bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice. Ovaj član ne sprečava države da zahtevaju dozvole za rad televizijskih, radio i bioskopskih preduzeća.
2. Pošto korišćenje ovih sloboda povlači za sobom dužnosti i odgovornosti, ono se može podvrgnuti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštavanja dobijenih u poverenju, ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva.

Evropska konvencija, dakle ne sadrži posebnu odredbu kojom se predviđa pravo na slobodan pristup informacijama. Evropski sud za ljudska prava je

⁸ CCPR/C/GC/34 od 12. septembra 2011. godine, st. 18. Ceo komentar vidi na: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/GC34.pdf> 1/12/2013.

tek 2006. godine po prvi put u slučaju *Sdruženi Jihočeské Matky protiv Češke*⁹ presudio da se odbijanje davanja pristupa administrativnim dokumentima smatra mešanjem u pravo tražioca da se dobije informacija i time je ponudio širu interpretaciju „slobode da se primi informacija”. Pomenuti slučaj uneo je novu perspektivu u razvoju prava na pristup informacijama od javnog značaja u delu koji se odnosi na pristup zvaničnim dokumentima o pitanjima od javnog interesa.¹⁰ U ranijoj praksi Sud je pitanje dostupnosti informacija posmatrao kroz član 6 – pravo na pravično suđenje i član 8 – pravo na privatni i porodični život. Sud je „traženje informacija” tumačio na način da je dostupnost informacije neophodna da bi se ispunilo neko drugo pravo zagarantovano Konvencijom. Ovaj zaključak možemo ispratiti npr. u slučaju *Leander protiv Švedske* i *Gaskin protiv Ujedinjenog Kraljevstva*.¹¹ Okolnosti slučajeva su različite pa je potrebno detaljno opisati ova dva slučaja pred Evropskim sudom.

*Slučaj Leander protiv Švedske*¹²

Podnosilac predstavke je švedski državljanin koji je počeo da radi kao privremena zamena na mestu muzejskog tehničara u pomorskom muzeju na jugu Švedske. Muzej je smešten blizu mornaričke baze Karskrona, koja je vojna sigurnosna zona sa ograničenim pravom pristupa. Podnosiocu predstavke je nakon oko četiri nedelje rada traženo da napusti posao zbog negativnog rezultata bezbednosne provere osoblja, koja je u vezi sa njim izvršena u skladu sa Dekretom o proveri osoblja iz 1969. godine. Podnosilac predstavke pisao je vrhovnom komandantu mornarice kako bi dobio informaciju o razlozima otpuštanja, a takođe se žalio i vladi koja je odbacila njegovu žalbu u celosti. Podnosilac predstavke ranije je bio član švedske komunističke partije i učestvovao je u objavljivanju radikalnog časopisa. On se žalio da je postupak provere osoblja, kako je primenjen u njegovom slučaju, doveo do povrede člana 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima. Sud je zaključio da je nesporno da su se informacije u tajnom policijskom registru odnosile na privatni život podnosioca predstavke i da čuvanje i davanje ovih obaveštenja poslodavcu podnosioca predstavke (mornarici), a da o tome nije obavešten podnosilac predstavke, predstavlja mešanje u pravo na poštovanje privatnog života.

9 Predstavka br. 19101/03. U pomenutom slučaju podnosilac predstavke (ekološka nevladina organizacija) tražila je uvid u administrativne spise koji su bili na raspolaganju javnih organa a koja su se odnosila na građenje nuklearne elektrane u Temelinu. Sud je u svojoj odluci naveo da odbijanje zahteva predstavlja kršenje prava podnosioca predstavke na dobijanje informacija i da je moralo da bude u skladu sa članom 10 stav 2.

10 Vidi više u: Dirk Voorhoof, *Case of Sdruženi Jihočeské Matky v. Czech Republic*, dostupno na: <http://merlin.obs.coe.int/iris/2006/9/article1.en.html>, 30/11/2013.

11 Sažeci presuda Beogradskog centra za ljudska prava, *Leander protiv Švedske*, 26. mart 1987. godine, stav 74, serija A br. 116 i 7. jul 1989. godine/ Oba sažetka dostupna su na sajtu Beogradskog centra za ljudska prava.

12 Predstavka br. 9248/81.

Slučaj *Gaskin protiv Ujedinjenog Kraljevstva*¹³

Podnosilac predstavke je celo svoje detinjstvo, kao dete bez roditeljskog staranja, proveo u različitim porodicama. Podnosilac predstavke je, želeći da pokrene postupak protiv lokalnih vlasti za nadoknadu štete zbog nemara prilikom odlučivanja u koju porodicu će biti smešten, zatražio da dobije pristup dosijeu koji je imala lokalna vlast, a koji se odnosio na period koji je proveo pod starateljstvom. Lokalne vlasti su imale zakonsku dužnost da vode poverljive arhive u vezi sa podnosiocem predstavke i starateljstvom nad njim. Viši sud je odbio njegov zahtev uz obrazloženje da su takvi dosijei privatni i poverljivi, što je potvrđeno i od strane Apelacionog suda kome se podnosilac predstavke žalio. U postupku pred Sudom, podnosilac predstavke nije osporio činjenicu da su podaci o njemu prikupljeni i čuvani, niti da mu je učinjena šteta njihovim korišćenjem, već je osporio odbijanje da mu se omogući nesmetan pristup tim podacima. Sud je utvrdio da se ne može reći da je država odbijanjem davanja potpunog pristupa dosijeu „mešala” u pravo na privatni i porodični život podnosioca predstavke i da suština predstavke nije činjenje, nego *nečinjenje* države.

Stoga je bilo potrebno da se ustanovi da li je Ujedinjeno Kraljevstvo povredilo pozitivnu obavezu koja proizlazi iz člana 8 Konvencije. Prema argumentima vlade UK ispravan rad službi za brigu o deci koja su pod starateljstvom zavisi od informacija koje dobijaju od nadležnih institucija ili pojedinaca a ukoliko se poverljivost saradnika ne poštuje, buduća saradnja bi se dovela u pitanje što bi proizvelo negativne posledice po same službe za brigu o deci.

Međutim, po mišljenju Suda, lica koja se nalaze u situaciji u kojoj se našao podnosilac predstavke, u skladu sa Konvencijom imaju vitalni interes da dobiju informacije jer su one neophodne da bi mogli da saznaju određene činjenice i razumeju svoje detinjstvo. Iako se sistem koji omogućava pristup samo uz pristanak davaoca informacije može u osnovi smatrati usklađenim sa obavezama koje proizilaze iz člana 8 Sud je smatrao da interes lica koje traži pristup dosijeuima koji se odnose na njegov privatni i porodični život mora biti zaštićen i kada pristanak ne postoji ili nije dat. Sud je zauzeo stav da je u skladu s principom srazmernosti neophodno da nezavisno telo odluči da li pristup treba da bude odobren, ali pošto u konkretnom slučaju takav sistem nije bio dostupan podnosiocu predstavke, Sud je zaključio da sprovedena procedura nije obezbedila poštovanje prava na privatni i porodični život utvrđen članom 8 Konvencije i da je došlo do povrede ove odredbe.

Neke presude Evropskog suda odnose se na pristup informacijama koje ne uključuju lične podatke, ali su u posedu državnih organa. Jedna od njih, veoma važna za afirmaciju prava na slobodan pristup informacijama od javnog značaja doneta je u slučaju *Társaság a Szabadságjogokért protiv Mađarske* od 14. april 2009. godine.¹⁴

13 Predstavka br. 2/1988/146/200.

14 Predstavka br. 37374/05.

Slučaj *Társaság a Szabadságjogokért protiv Mađarske*

Podnosilac predstavke pred Evropskim sudom je Mađarska unija za građanske slobode, koja je aktivna u polju politike u oblasti narkomanije, zatražila je od Ustavnog suda pristup ustavnoj žalbi čiji je postupak u toku, u skladu sa važećem zakonodavnom regulativom ove zemlje. Podnosilac ustavne žalbe bio je narodni poslanik, a u njoj se zahtevala ocena ustavnosti amandmana na Krivični zakonik koji se tiču nekih krivičnih dela u vezi narkomanije. Ustavni sud je odbio zahtev podnosioca predstavke uz obrazloženje da taj dokument ne može biti stavljen na uvid trećim licima bez odobrenja podnosioca žalbe. Podnosilac predstavke pokrenuo je postupak pred okružnim sudom koji je stao na stanovište da se ustavna žalba ne može smatrati „podatkom”. U međuvremenu Ustavni sud je usvojio odluku o ustavnosti osporenih amandmana na Krivični zakon, kroz odluku je dat sažetak ustavne žalbe i ona je javno izrečena. Podnosilac predstavke tvrdio je da je odluka mađarskog suda u suprotnosti sa članom 10 Evropske konvencije i da predstavlja povredu prava da se dobije informacija od javnog značaja. Vlada je u odbrani navela da su podaci koji su bili traženi, lične prirode i da sadrže lične podatke o poslaniku i njegova mišljenja, te da se sama činjenica da je poslanik odlučio da uloži ustavnu žalbu ne može smatrati njegovim pristankom da se otkriju podaci. Podnosilac predstavke naveo je da je Ustavni sud onemogućio njene napore da pokrene javnu debatu u pripremnoj fazi. Podnosilac predstavke takođe je smatrao da je privatna sfera političara uža nego ona običnih građana, pošto su oni sebe izložili kritici. Stoga pristup njihovim ličnim podacima može biti neophodan ako se tiče njihovog javnog istupanja, kao u ovom slučaju. S obzirom na to da Ustavni sud nikada nije pitao poslanika da li bi dopustio iznošenje ličnih podataka koji se nalaze u njegovoj ustavnoj žalbi, zato se ne može reći da je ograničenje služilo zaštititi njegovih prava. Sud je stao na stanovište da je došlo do kršenja člana 10 Konvencije.

Slučaj *Kenedi protiv Mađarske*¹⁵

Podnosilac predstavke je istoričar koji je podneo zahtev za pristup dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova Mađarske kako bi prikupio relevantne podatke za studiju koja se odnosila na rad Mađarske službe bezbednosti tokom 60-ih godina dvadesetog veka. Ministarstvo je zahtev odbilo sa obrazloženjem da je u pitanju državna tajna, pa je podnosilac predstavke uputio žalbu regionalnom sudu koji mu je omogućio neograničeni pristup traženim informacijama u svrhu istorijskog istraživanja. Ministarstvo mu je ponudilo neograničeni pristup informacijama, uz uslov da se obaveže na čuvanje poverljivosti, na šta podnosilac predstavke nije pristao, pa ni nakon osam godina podnosilac predstavke nije uspeo da dobije neograničeni pristup podacima. Evropski sud je zaključio da je uskraćivanje pristupa informaciji predstavljalo jasno kršenje prava na slobodu izražavanja (čl. 10), navodeći da je „pristup originalnim dokumentarnim izvorima zbog legitimnog istorijskog istraživanja bitan element ostvarivanja prava podnosioca predstavke na slobodu izražavanja”. Uskraćivanje pristupa u ovom

15 Predstavka br. 31475/05, presuda od 26. maja 2009.

slučaju nije se moglo opravdati kao „neophodno u demokratskom društvu”, pa je predstavljalo kršenje prava na slobodu izražavanja.

Bitan zaključak nakon presude u slučaju *Társaság a Szabadságjogokért protiv Mađarske* je da organ javne vlasti u svakoj državi može ograničiti ostvarivanje prava na slobodan pristup informacijama od javnog značaja samo pod pretpostavkom tri kumulativna uslova: prvo – mešanje mora da bude propisano zakonom, drugo – mora da ima za cilj zaštitu jednog ili više sledećih interesa – nacionalnu sigurnost, teritorijalni integritet itd. i treće – mešanje mora biti neophodno u demokratskom društvu.¹⁶

Presuda Evropskog suda za ljudska prava protiv Srbije u pogledu kršenja člana 10 Evropske konvencije doneta je u slučaju *Incijativa mladih za ljudska prava protiv Srbije*:

Podnosilac predstavke je nevladina organizacija Incijativa mladih za ljudska prava koja je 31. oktobra 2005. godine zatražila od Bezbednosno-informativne agencije Srbije da je obavesti koliko je ljudi bilo predmet elektronskog nadzora od strane te agencije u 2005. godini. Agencija je zahtev odbila, oslanjajući se pri tom na zakonsku odredbu o poverljivim informacijama. I posle naloga Poverenika za informacije od javnog značaja koji je doneo obavezujuću odluku u korist Incijative mladih kojom je traženo da se informacije učine dostupnim, Bezbednosno-informativna agencija je to odbila, tvrdivši sada da ne poseduje tražene informacije. Podnosilac predstavke je izneo da je odbijanje Bezbednosno-informativne agencije da im pruži informacije o upotrebi mera elektronskog nadzora štetno uticalo na njegovu sposobnost da obavlja ulogu čuvara demokratije (*watch dog*), čime je prekršen član 10 Konvencije. Kako je podnosilac predstavke očigledno bio angažovan na zakonitom prikupljanju informacija od javnog interesa s namerom da te informacije saopšti javnosti i time doprinese javnoj debati, došlo je do mešanja u njegovo pravo na slobodu izražavanja. Evropski sud zauzeo je stanovište da je uporno oklevanje Bezbednosno-informativne agencije Srbije da poštuje nalog Poverenika za informacije bilo protivno domaćem pravu ali i članu 10 Evropske konvencije.

2. Transparentnost rada pravosudnih organa u Srbiji – pravni okvir

Pravo na obaveštenost je garantovano Ustavom Republike Srbije,¹⁷ kao jedno od osnovnih ljudskih prava. Ono podrazumeva da svako ima pravo da istinito, potpuno i balgovremeno bude obavešten o pitanjima od javnog značaja i sredstva javnog obaveštavanja su dužna da to pravo poštuju.¹⁸ Iz toga proizi-

16 Komentar Poverenika za informacije od javnog značaja, Rodoljuba Šabića, dostupan na: <http://blog.b92.net/text/9408/SLUCAJ-%E2%80%9ET%C3%81RSAS%C3%81G-A-SZABADS%C3%81GJOGOK%C3%89RT%E2%80%9C/30/11/2013>.

17 *Sl. glasnik RS*, 98/06.

18 Član 51, stav 1 Ustava RS.

lazi da se javnost rada pravosudnih organa ne može svesti samo na javnost u konkretnim pravnim stvarima – suđenjima, već i na konstantnu mogućnost da se svako ko za to ima interes upozna s celokupnim funkcionisanjem pravosudnog sistema ili pojedinim njegovim delovima.

Ministarstvo pravde i države uprave predstavlja centralni organ pravosudne uprave, i prema članu 10 Zakona o ministarstvima, pod delokrug poslova Ministarstva pravde i državne uprave potpada i *vođenje statistike i analiza rada pravosudnih organa*. Takođe, Sudski poslovnik¹⁹ sadrži niz odredaba kojim je uređeno funkcionisanje sudske uprave, među kojima su i odredbe koje se odnose na *vođenje sudske statistike*. Sudskim poslovnikom se propisuje unutrašnje uređenje i rad sudova u Republici Srbiji. Unutrašnja organizacija i rad sudova odvojeni su od suđenja i obuhvataju upravne, administrativne, tehničke, stručne, informacione, finansijske i ostale prateće poslove značajne za sudsku vlast.²⁰ Primenu Sudskog poslovnika nadzire ministarstvo nadležno za poslove pravosuđa.

Članom 139 Sudskog poslovnika predviđeno je da sudovi u svom radu koriste informaciono-komunikacione tehnologije (IKT) za obradu teksta i vođenje svih vrsta evidencija (upisnici, pomoćne knjige i slično), obradu i prikupljanje statističkih podataka, elektronsku razmenu podataka itd.

Uvođenjem AVP sistema (softverski sistem za automatsku obradu podataka) 2010. godine uspostavljen je elektronski oblik vođenja sudske evidencije. Ovakav vid tehničke podrške olakšao je rad sudovima i doprineo je da sudska praksa na uniforman način bude dostupna javnosti. Svi osnovni i viši sudovi koriste sistem AVP, modifikovan kako bi odgovorio na zahteve koji proizlaze iz nadležnosti poverene svakom od ovih sudova.²¹ Zahvaljujući AVP sistemu svi upisnici i pomoćne knjige počeli su da se vode u elektronskom obliku, a široj javnosti je omogućeno da prati tok predmeta kroz sajt „Portal sudova”²² Ipak, važno je napomenuti da odredbe Sudskog poslovnika i dalje predviđaju mogućnost postojanja kontrolnika pritvora i to u svakoj fazi krivičnog postupka – u prethodnom, istražnom i postupku po optuženju, kao i kontrolnik koji se odnosi na ostale mere za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka.²³

Član 51, st. 2 Ustava Republike Srbije predviđa da

...svako ima pravo na pristup podacima koji su u posedu državnih organa i organizacija kojima su poverena javna ovlašćenja u skladu sa zakonom.

19 *Sl. glasnik RS*, 110/09, 70/11 i 19/12.

20 Član 2, st. 1, Sudski poslovnik.

21 Izveštaj Beogradskog centra za ljudska prava na projektu Zaštita ljudskih prava pred srbijskim sudovima.

22 http://tpson.portal.sud.rs/libra_portal_full/default.cfm.

23 Član 328, Sudski poslovnik.

Jedan od najefikasnijih instrumenata koji stoji na raspolaganju NVO, a kojim se na svojevrsan način testira ispunjenost ove ustavne odredbe jeste zahtev za pristup informacijama od javnog značaja. Ovo je institut koji je uređen Zakonom o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja.²⁴ Član 2 ovog zakona predviđa:

1. Informacija od javnog značaja, u smislu ovog zakona, jeste informacija kojom raspolaže organ javne vlasti, nastala u radu ili u vezi sa radom organa javne vlasti, sadržana u određenom dokumentu, a odnosi se na sve ono o čemu javnost ima opravdan interes da zna. Da bi se neka informacija smatrala informacijom od javnog značaja nije bitno da li je izvor informacije organ javne vlasti ili koje drugo lice, nije bitan nosač informacija (papir, traka, film, elektronski mediji i sl.) na kome se nalazi dokument koji sadrži informaciju, datum nastanka informacije, način saznavanja informacije, niti su bitna druga slična svojstva informacije.
2. Svako ima pravo da mu se informacija od javnog značaja učini dostupnom tako što će mu se omogućiti uvid u dokument koji sadrži informaciju od javnog značaja, pravo na kopiju tog dokumenta, kao i pravo da mu se, na zahtev, kopija dokumenta uputi poštom, faksom, elektronskom poštom ili na drugi način.

Prava iz ovog zakona mogu se izuzetno podvrći ograničenjima propisanim ovim zakonom (čl. 9–14) ako je to neophodno u demokratskom društvu radi zaštite od ozbiljne povrede pretežnijeg interesa zasnovanog na ustavu ili zakonu. Član 16 istog zakona predviđa:

Organ vlasti dužan je da bez odlaganja, a najkasnije u roku od 15 dana od dana prijema zahteva, tražioca obavesti o posedovanju informacije, stavi mu na uvid dokument koji sadrži traženu informaciju, odnosno izda mu ili uputi kopiju tog dokumenta. Kopija dokumenta je upućena tražiocu danom napuštanja pisarnice organa vlasti od koga je informacija tražena [...] Ako organ vlasti nije u mogućnosti, iz opravdanih razloga, da u roku iz stava 1 ovog člana obavesti tražioca o posedovanju informacije, da mu stavi na uvid dokument koji sadrži traženu informaciju, da mu izda, odnosno uputi kopiju tog dokumenta, dužan je da o tome, najkasnije u roku od sedam dana od dana prijema zahteva, obavesti tražioca i odredi naknadni rok, koji ne može biti duži od 40 dana od dana prijema zahteva, u kome će tražioca obavestiti o posedovanju informacije, staviti mu na uvid dokument koji sadrži traženu informaciju, izda mu, odnosno uputi kopiju tog dokumenta[...] Uvid u dokument koji sadrži traženu informaciju vrši se u službenim prostorijama organa vlasti.

24 *Sl. glasnik RS*, 120/04, 54/07, 104/09 i 36/10.

3. Transparentnost rada pravosudnih organa u Srbiji – stanje u praksi

3.1. Podaci o merama za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka

Vodeći se odredbama Zakona o ministarstvima,²⁵ a u cilju popunjavanja uniformnog upitnika za potrebe regionalnog istraživanja koje je sproveo HHC, saradnici Beogradskog centra uputili su Ministarstvu pravde i državne uprave zahtev u kome su tražili statističke podatke u pogledu upotreba mere pritvora i mera alternativnih pritvoru. U odgovoru koji je dobijen stoji da Ministarstvo nije u mogućnosti da nam dostavi tražene informacije s obzirom da ono ne izriče ove mere.²⁶ Ostaje nejasan argument koji je Ministarstvo navelo kao razlog za uskraćivanje informacije – „ovaj organ javne vlasti ne izriče navedene mere”. Vlada Republike Srbije je 29. jula 2010. godine usvojila Strategiju za smanjenje prenaseljenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u periodu od 2010–2015. godine (Strategija), kao i Akcioni plan kojim je kao jedna od mera za smanjenje prenaseljenosti pritvorskih jedinica predviđena češća upotreba mera alternativnih pritvoru. Prirodno je pretpostaviti da ministarstvo nadležno za poslove pravosuđa prati ostvarivanje onih mera iz Akcionog plana koje se odnose na rad pravosudnih organa – sudova i tužilaštava.

Uvidevši da Ministarstvo pravde i državne uprave ne poseduje tražene podatke, Beogradski centar za ljudska prava poslao je zahteve za pristup informacijama od javnog značaja svim osnovnim i višim sudovima u Republici Srbiji tražeći da se dostave sledeći podaci:

- ukupan broj lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak;
- ukupan broj lica prema kojima je određen pritvor;
- ukupan broj lica kojima je izrečena mera zabrane napuštanja stana i mesta boravišta;
- ukupna broj lica kojim je određeno jemstvo.

Svi navedeni podaci odnosili su se na period od 1. januara 2010. godine do 31. decembra 2012. godine.

Na zahtev nisu odgovorili svi sudovi, tako da je od 25 viših sudova, odgovor poslalo 22²⁷ dok je od 33 osnovna suda, odgovor poslalo njih 28.²⁸ Sudovi su na zahteve odgovarali na veoma različite načine tako da bi se moglo

25 Član 10.

26 Odgovor na zahtev za pristup informacijama od javnog značaja br. 7-00-104/12-42, 18.10.2012. godine.

27 Odgovore nisu poslali viši sudovi u Vranju, Jagodini i Zaječaru.

28 Odgovore nisu poslali osnovni sudovi u Jagodini, Negotinu, Šabcu, Sremskoj Mitrovici i Leskovcu.

zaključiti da evidencije nisu usaglašene ili se ne vode na identičan način u svim sudovima. Jedan broj sudova ima preciznu evidenciju o broju lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak, kao i o broju lica protiv kojih je određen pritvor, dok su ostali dostavili informacije o broju lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak ali ne i o broju lica prema kojima je određena mera pritvora već samo ukupan broj pritvorskih predmeta.²⁹ Neki sudovi dostavili su podatke o broju lica kojima je određena mera pritvora, ali ne i ukupan broj lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak već samo ukupan broj krivičnih postupaka.³⁰ Nažalost, jedan, doduše manji broj sudova, nije bio u mogućnosti da dostavi nijedan od navedenih podataka.

Uočeno je da u osnovnim sudovima evidencije o broju lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak nisu potpuno ažurne tako da od 28 sudova koji su odgovorili na naš zahtev, 12 nije dalo traženi podatak, dok je na pitanje koje se odnosi na broj lica kojima je određena mera pritvora 26 sudova dostavilo traženu informaciju, dok su osnovni sudovi u Somboru i Požarevcu dostavili ukupan broj pritvorskih predmeta. (vidi Tabelu I).

Posebno treba istaći da je Osnovni sud u Paraćinu na naš zahtev dostavio informaciju sa podacima o ukupnom broju krivičnih postupaka koji je pokrenut za navedeni period i ukupnom broju okrivljenih protiv kojih su ti postupci pokrenuti. Ovakav odgovor jasno ukazuje da je moguće razgraničiti ukupan broj postupaka od ukupnog broja okrivljenih na koji se ti postupci odnose.

U odgovorima dobijenim od viših sudova, sedam sudova nije bilo u mogućnosti da nam dostavi podatke koji se odnose na broj lica protiv kojih je pokrenut krivični postupak, dok šest sudova nije dostavilo podatke koji se odnose na broj lica kojima je određena mera pritvora. Od toga, pet sudova nije dalo odgovor ni na jedno od ta dva pitanja.

Treba pomenuti odgovor Višeg suda u Kragujevcu koji nije dostavio odgovor ni na jedno od dva pitanja, a kao obrazloženje je naveo da je zahtev preobiman i činjenicu da je za utvrđivanje navedenih podataka potrebno izvršiti uvid u svaki predmet pojedinačno. (Vidi Tabelu II)

U pogledu evidencija koje se odnose na upotrebu mera alternativnih pritvoru – zabrane napuštanja stana i mesta boravišta i jemstva, situacija je znatno bolja. Naime, ne računajući već pomenute sudove koji nisu odgovorili na zahtev, samo pet sudova nije dostavilo tražene informacije. U pitanju su Viši sud u Kragujevcu i osnovni sudovi u Somboru, Subotici, Požarevcu i Prokuplju. Osvrnućemo se ukratko na obrazloženje svakog od tih sudova kojima se objašnjava zašto nije bilo mogućnosti da se dostavi odgovor.

29 Jedan pritvorski predmet može da obuhvata i više lica kojima je određena mera pritvora.

30 Jedan krivični postupak može da se vodi protiv više okrivljenih.

- Viši sud u Kragujevcu, od koga je izostao odgovor na svako pitanje koje smo putem zahteva postavili, ocenio je zahtev Beogradskog centra kao preobiman, ukazujući na to da bi odgovor na postavljena pitanja iziskivao uvid u svaki predmet posebno.
- Osnovni sud u Somboru je jasno rekao da se u pogledu izrečenih mera „ne vodi posebna evidencija.”
- Osnovni sud u Subotici nam nije dostavio podatke o meri zabrane napuštanja stana i mesta boravišta, navevši u svom odgovoru da ne poseduje jedinstvene podatke o izricanju navedene mere.
- Osnovni sud u Požarevcu nam je u svom odgovoru naveo da AVP sistem ne pruža mogućnost da se takav podatak pouzdano utvrdi, te utvrđivanje traženih podataka zahteva uvid u svaki predmet pojedinačno.
- Sličan je i odgovor Osnovnog suda u Prokuplju u kome se takođe ističe da bi odgovor na postavljena pitanja iziskivao uvid u svaki predmet pojedinačno.

Kao što je već navedeno, saradnici Beogradskog centra za ljudska prava nisu imali dovoljno saznanja o mogućnostima koje poseduje AVP sistem, niti o metodologiji vođenja evidencija u sudovima. Jedine informacije koje smo imali odnosile su se na neujednačene odgovore na ista pitanja koja smo kroz dugogodišnji rad dobijali od sudova. Iz tog razloga, prilikom poseta sudovima razgovor je obavljan i sa sekretarom suda, a po mogućstvu i sa jednim od upisničara iz krivične pisarnice, kako bi se prikupila saznanja i utvrdilo koji su razlozi za postojeću praksu.

Prilikom poseta Osnovnom sudu u Vranju i II Osnovnom sudu u Beogradu dobili smo priliku da se direktno upoznamo sa mogućnostima AVP sistema i da u neposrednom kontaktu sa sekretarom suda i upisničarom dobijemo informacije o načinu vođenja evidencija. Podaci do kojih smo došli doveli su nas do zaključka da AVP sistem u potpunosti omogućava utvrđivanje podataka koji se odnose na broj izrečenih mera pritvora i drugih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog. Naime, u rubrici „Podaci i šifarnici” postoji posebna podrubrika koja se zove „Knjiga pritvora” i koja se odnosi na sve pritvorske predmete. Iz nje se sa lakoćom može utvrditi a) u odnosu na koliko lica je izrečena mera pritvora; b) koliko je pritvor trajao (datum donošenja rešenja o pritvoru i datum donošenja rešenja o ukidanju pritvora); c) koliko je puta pritvor produžavan i datum kada je doneto rešenje o produženju.

Isto tako u rubrici „Izveštaji” postoje podrubrike „Pitvorski predmeti” i „Aktivni pritvori” koje omogućavaju da se ustanovi trenutni broj lica u pritvoru, a takođe i broj izrečenih mera pritvora za period posle 2010. godine kada je uveden AVP sistem. Što se tiče ostalih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnoog postupka, unutar rubrike „Izveštaji”, postoji po-

drubrika „Izveštaji po zadatim kriterijumima” tako da je u njoj moguće utvrditi podatke koji se odnose na gotovo sve procesne odluke koje se donose u toku krivičnog postupka (npr. naredba o pozivanju, naredba o dovođenju, rešenje o obustavi istrage, rešenje o odbacivanju optužnice i slično). U istoj podrubrici moguće je utvrditi podatke o rešenjima kojima se određuje jemstvo ili zabrana napuštanja stana i mesta boravišta.

U razgovoru sa upisničarem II osnovnog suda u Beogradu skrenuta nam je pažnja da je od suštinske važnosti da se podaci o krivičnim predmetima koji su aktivni uredno ažuriraju, odnosno da se svaka procesna odluka koja je doneta tokom trajanja određenog postupka (npr. rešenje o isključivanju javnosti sa glavnog pretresa) unese u tok predmeta. Samo na taj način je moguće da se kroz podrubriku „Izveštaj po zadatim kriterijumima” ustanovi tačan broj određenih vrsta odluka koje su donete u krivičnim postupcima koji se vode pred datim sudom.

3.2. Podaci o neosnovanom pritvoru

Jedan od indikatora prekomerne upotrebe mere pritvora jeste i činjenica da su pojedini funkcioneri u više navrata izlazili u javnost sa podacima koji se odnose na veliki broj dana neosnovanog pritvora i velike naknade koje država plaća licima koja se bila neosnovano pritvorena.³¹ Ipak, nijedan organ javne vlasti nije javno objavio tačne podatke u pogledu broja lica koji je neosnovano pritvoren, broja dana neosnovanog pritvora, kao ni podatke koji se odnose na novčane iznose koji su isplaćeni na ime nematerijalne štete. Poslednji presek stanja u ovoj oblasti objavljen je u istraživanju koje je sproveo i objavio Centar za mir i razvoj demokratije.³²

Lice kome je neosnovano odedena mera pritvora ima pravo na naknadu štete koju je pretrpeo boraveći u pritvoru. Postupak za naknadu štete sastoji se iz dva dela. Prvi deo postupka odvija se pred Komisijom Ministarstva pravde i državne uprave koja je dužna da pokuša da sa licem čiji je pritvor bio neosnovan sklopi sporazum o naknadi štete. Ukoliko ne dođe do sporazuma, neosnovano pritvoreno lice ima pravo da protiv Republike Srbije pokrene parnični postupak za naknadu štete. Srbiju u tom postupku zastupa Republičko javno pravobranilaštvo (RJP).

Želeći da saznaju podatke vezane za neosnovani pritvor, pre svega novčane iznose koji su isplaćeni na ime pretrpljene štete, saradnici Beogradskog centra za ljudska prava održali su sastanak sa predstavnicima Ministarstva pravde i državne uprave kako bi došli do podataka koji se odnose na broj sporazuma koji je Komisija ministarstva zaključila sa licima koja su neosnovano boravila u pritvo-

31 <http://www.novimagazin.rs/vesti/dva-miliona-evra-zbog-pritvora#.UM5eNAY77N8>.gmail

32 N. Mrvić-Petrović, Z. Petrović, *Naknada štete zbog neosnovanog lišenja slobode ili neosnovane osude*, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd 2008.

ru. Na održanom sastanku, predstavnici Ministarstva dostavili su Beogradskom centru za ljudska prava sve podatke koji se odnose na sporazume o naknadi štete u periodu od 1. januara 2005. godine do 1. oktobra 2013. godine. Zahvaljujući ovim podacima, napravljen je kontinuitet u pogledu praćenja rada Komisije Ministarstva koji je započet istraživanjem Centra za mir i demokratiju.³³

S obzirom da oštećena strana i Komisija ministarstva ne uspe uvek da postigne sporazum o naknadi štete, oštećeni ima pravo da pokrene parnični postupak protiv Republike Srbije. U tom postupku Srbiju zastupa RJP, kao organ koji obavlja poslove pravne zaštite njenih imovinskih prava i interesa.³⁴ Imajući u vidu teškoće koje su imali prilikom prikupljanja podataka od svih sudova pojedinačno, kao i kratak period za sprovođenje svih projektnih aktivnosti, saradnici Beogradskog centra održali su sastanak sa predstavnicima RJP sa ciljem da postignu dogovor oko pribavljanja podataka koji se odnose na pravnosnažne presude koje su u tim postupcima donete protiv Srbije u periodu od 2005. do 2013. godine. Saradnici Centra ponudili su se da samostalno, uz potpisanu izjavu o poverljivosti, izvrše uvid u arhiv Pravobranilaštva i samostalno ustanove iznos dosuđenih naknada neosnovano pritvorenim licima na teritoriji grada Beograda. Nažalost, RJP nije izašlo u susret saradnicima Centra, te za potrebe ovog istraživanja nismo uspeli da pribavimo sve podatke o finansijskim posledicama neosnovanog pritvaranja. U dopisu koji smo dobili od RJP stoji da bi omogućavanje uvida u predmete RJP, zbog obimnosti traženih podataka, „*izazvalo poremećaj u radu i poremetilo redovno obavljanje poslova Pravobranilaštva koji je inače obiman, složen i vezan za rokove, čije propuštanje može dovesti do nesagledivih posledica u zaštiti imovinskih interesa Republike Srbije.*”³⁵

Zanemarujući na trenutak činjenicu da se na ovaj način uskraćuje pravo javnosti da zna na koji način se iz budžeta Republike Srbije isplaćuju ogromna sredstva kako bi se sanirale posledice lošeg rada pravosudnih organa, važnije je naglasiti da se na ovakav način uskraćuje javnosti pravo da zna da se postojećom praksom masovno krši jedno od osnovni ljudskih prava – pravo na slobodu.

3.3. Ocena stanja

Na osnovu svega navedenog, moguće je izvesti nekoliko zaključaka. Prvo, sudovi koji nisu dostavili podatke koji se odnose na upotrebu mere pritvora ili drugih mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka ne koriste na odgovarajući način AVP sistem, odnosno ne vode

33 N. Mrvić-Petrović, Z. Petrović, *Naknada štete zbog neosnovanog lišenja slobode ili neosnovane osude*, Centar za mir i razvoj demokratije, Beograd 2008, str. 130.

34 Član 1, Zakon o javnom pravobranilaštvu, *Službeni glasnik RS*, 43/91.

35 Odgovor Republičkog javnog pravobranilaštva br. P-1366/13, 19. novembar 2013. godine.

ažurno evidenciju o krivičnim postupcima koji su u toku. Drugo, činjenica da neki od sudova koji nam nisu dostavili odgovore na postavljena pitanja, tvrdeći da to iziskuje uvid u svaki predmet posebno, ili ne koriste AVP sistem ili ne koriste sve mogućnosti koje on nudi. Ostaje nejasno zašto onda nisu koristili metode vođenja evidencije putem imenika i pomoćnih knjiga na koje ih obavezuje sudski poslovnik i među kojima postoje kontrolnici o pritvoru i drugim merama za obezbeđenje prisustva okrivljenog i nesmetano vođenje krivičnog postupka.³⁶ Treće, tvrdnje pojedinih sudova da su zahtevi Beogradskog centra za ljudska prava preobimni, neosnovane su.³⁷ Mogućnosti koje AVP sistem nudi daju prostora za još detaljnije i šire praćenje prakse pritvaranja, omogućavajući zainteresovanima da dođu do podataka koji se odnose na pritvorske predmete koji dugo traju, na slučajeve u kojima je pritvor zamenjen nekom drugom merom za obezbeđenje prisustva okrivljenog i slično. I četvrto, rezonovanje RJP kojim se istraživanje o prekomernoj upotrebi mera pritvora kosi sa imovinskim interesima Republike Srbije zabrinjava, i dovodi u pitanje transparentan rad ovog organa javne vlasti, koji je dužan da sve podatke za koje javnost ima interes da zna učini dostupnim istoj. Posledice postojeće prakse pritvaranja to svakako jesu.

Sama činjenica da postojeći sistem elektronskog vođenja podataka olakšava uvid u sudsku statistiku ne opravdava organe pravosudne i sudske uprave što različite vrste podatka koji oslikavaju praksu i stanje u određenoj oblasti ne prikupljaju, ne objedinjuju i ne objavljuju na periodičnom nivou (godišnjem, mesečnom). Da bi se unapredilo stanje u bilo kojoj oblasti, potrebno je da postoji uredan pregled informacija kroz koji mogu da se manifestuju nedostaci u postojećoj praksi, da se uoče primeri dobre prakse koji bi mogli da posluže kao model drugim organima koji se bave istom delatnošću, ali i da se javnosti stave na uvid rezultati rada datog organa. Periodičnom analizom sopstvenog rada, organi javne vlasti mogu da ga unaprede. Problem prekomerne upotrebe mere pritvora je problem koji već dugi niz godina postoji u praksi sudskih organa Srbije, i poražavajuća je činjenica da Ministarstvo pravde i državne uprave ne poseduje odgovarajuće evidencije na osnovu kojih bi moglo da prati stanje u datoj oblasti i da ujedno obaveštava javnost o pitanjima koja su od opšteg značaja. Takođe, sudovi koji ne vode evidenciju o izrečenim merama za obezbeđenje prisustva okrivljenog doprinose razvoju jedne opšte tendencije koja vlada u društvu, a koja podrazumeva pritvor kao primarnu, a ne kao krajnju meru – *ultima ratio*.

36 Član 328, Sudski poslovnik.

37 Prema mišljenju Poverenika traženje velikog broja informacija, samo po sebi ne može biti osnov za odbijanje zahteva tražioca ali može predstavljati osnov za produženje zakonskog roka za postupanje organa vlasti u smislu člana 16, stav 3. Vidi više na: <http://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/prirucnik/2.publikacijastavoviiimisljenja/stavovii-misljenja2.pdf>.

II. Pritvor kao *ultima ratio*

„U krivičnom postupku se stalno i oštro sukobljavaju dva suprotna interesa. Na jednoj strani je opšti interes da društveni poredak bude efikasno i brzo zaštićen od kriminala, a na drugoj, interes okrivljenog da njegova građanska prava i slobode što manje trpe dok se na kraju postupka ne utvrdi da li je kriv. Iako suprotstavljena, ta dva interesa imaju podjednako veliki značaj [...] Zaštita okrivljenog je podjednako važna kao zaštita društva, jer je ona ustanovljena u javnom interesu [...] Zbog toga krivični postupak mora biti uređen tako da što manje ograničava osnovna prava i slobode građana i da što šire prizna pravo odbrane okrivljenom, da bi se njegova stvar raspravila pravilno.“³⁸

1. Uvodna razmatranja – međunarodni standardi i ustavni okvir

Da bi se obezbedilo nesmetano vođenje krivičnog postupka i obezbedilo prisustvo okrivljenog za vreme njegovog trajanja, nadležni pravosudni organi su često u situaciji da moraju da pribegnu različitim radnjama procesne prinude (u koje se ubraja i pritvor) kojima se zadire u prava okrivljenih. Ono što je važno napomenuti, a što je opšti princip za sve situacije u kojima se ograničavaju prava i slobode pojedinca, jeste da to ograničenje mora da ispuni određeni broj uslova:

- *Zakovitost* – ograničenje prava mora biti predviđeno zakonom;
- *Legitimnost* – cilj ograničenja je interes koji je u konkretnim okolnostima vredniji od prava koje se ograničava, a sam cilj (legitimni cilj) predviđen je zakonom;
- *Neophodnost* – mera kojom se ograničava pravo je mera bez čije se upotrebe legitimni interes ne bi mogao ostvariti;
- *Podobnost* – mera kojom se zadire u pravo je mera koja je po svojoj prirodi takva da se sa njom može ostvariti legitimni cilj;
- *Srazmernost* – pravo u koje se zadire se ograničava samo onoliko koliko je potrebno da bi se legitimni cilj ostvario, ni manje ni više; ako postoji druga mera koja je podobna da se ostvari isti cilj, a koja je manje štetna ili nije štetna uopšte po nečije pravo, onda se ta mera mora upotrebiti, u suprotnom doći će do povrede principa srazmernosti.
- *Neophodnost u demokratskom društvu*.

38 M. Grubač, *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet univerziteta Union u Beogradu, Beograd 2011, str. 33-34.

Upravo kroz prizmu ovih uslova se mora posmatrati pritvor, kao mera procesne prinude kojom se zadire u jedno od osnovnih ljudskih prava – pravo na slobodu. Jedna takva mera, kako kaže Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima „ne sme biti opšte pravilo”, te danas, krivično procesno pravo Srbije ne poznaje institut obaveznog, već samo fakultativnog pritvora, što znači da u svakoj situaciji sud *može* a ne *mora* da odredi pritvor.

Svaki put kada neka osoba bude pritvorena, njoj se ograničava pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Da bi takvo ograničenje bilo dopustivo, tj. da pritvaranje ne bi predstavljalo povredu ovog prava, potrebno je da je izvršeno u skladu sa zakonom, odnosno da je odluku doneo nadležni organ u zakonom propisanom postupku, u skladu s pravilima postupka i iz nekog od zakonom predviđenih razloga. Za nas najznačajniji međunarodni ugovori o ljudskim pravima – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima³⁹ i Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda⁴⁰ – garantuju pravo na slobodu i bezbednost ličnosti i određuju u kojim situacijama ono može biti ograničeno tako što će neko biti lišen slobode.

U članu 9 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima stoji:

1. Svako ima pravo na slobodu i ličnu bezbednost. Niko ne može biti samovoljno uhapšen ili pritvoren. Niko se ne može lišiti slobode sem iz razloga i u skladu sa postupkom u zakonu predviđenim.
2. Svako ko je uhapšen biće u trenutku hapšenja obavešten o razlozima hapšenja i u najkraćem roku će mu se saopštiti bilo kakva optužba protivu njega.
3. Svako ko je uhapšen ili zatvoren zbog krivičnog dela biće u najkraćem roku izveden pred sudiju ili nekog drugog službenika, zakonom ovlašćenog da vrši pravosudne funkcije, i u razumnom roku će mu se suditi ili će biti oslobođen. Stavljanje u pritvor lica koja očekuju da im se sudi ne sme biti opšte pravilo, ali puštanje na slobodu može se usloviti jamstvom kojim će se osigurati prisustvo lica u pitanju na suđenju u bilo kom stadijumu sudskog postupka, kao i, u slučaju potrebe, radi izvršenja presude.
4. Ko god je hapšenjem ili pritvaranjem lišen slobode ima pravo da uloži žalbu kod suda u cilju da sud bez odlaganja odluči o zakonitosti lišenja slobode i naredi njegovo oslobođenje ako je pritvaranje bilo nezakonito.
5. Svako ko je nezakonito uhapšen ili pritvoren ima pravo na naknadu štete.

U članu 5 Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda navodi se:

39 *Sl. list SFRJ (Međunarodni ugovori), 7/1971.*

40 *Sl. list SRJ (Međunarodni ugovori), 9/2003, 5/2005 i 7/2005.*

1. Svako ima pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Niko ne može biti lišen slobode osim u sledećim slučajevima i u skladu sa zakonom propisanim postupkom:
 - a) u slučaju zakonitog lišenja slobode na osnovu presude nadležnog suda;
 - b) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode zbog neizvršenja zakonite sudske odluke ili radi obezbeđenja ispunjenja neke obaveze propisane zakonom;
 - c) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode radi privođenja lica pred nadležnu sudsku vlast zbog opravdane sumnje da je izvršilo krivično delo, ili kada se to opravdano smatra potrebnim kako bi se predupredilo izvršenje krivičnog dela ili bekstvo po njegovom izvršenju;
 - d) u slučaju lišenja slobode maloletnog lica na osnovu zakonite odluke u svrhu vaspitnog nadzora ili zakonitog lišenja slobode radi njegovog privođenja nadležnoj vlasti;
 - e) u slučaju zakonitog lišenja slobode da bi se sprečilo širenje zaraznih bolesti, kao i zakonitog lišenja slobode duševno poremećenih lica, alkoholičara ili uživalaca droga ili skitnica;
 - f) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode lica da bi se sprečio njegov neovlašćeni ulazak u zemlju, ili lica protiv koga se preduzimaju mere u cilju deportacije ili ekstradicije.
2. Svako ko je uhapšen mora biti obavešten bez odlaganja i na jeziku koji razume o razlozima za njegovo hapšenje i o svakoj optužbi protiv njega.
3. Svako ko je uhapšen ili lišen slobode shodno odredbama iz stava 1.c ovog člana mora bez odlaganja biti izveden pred sudiju ili drugo službeno lice zakonom određeno da obavlja sudske funkcije i mora imati pravo da mu se sudi u razumnom roku ili da bude pušten na slobodu do suđenja. Puštanje na slobodu može se usloviti jemstvima da će se lice pojaviti na suđenju.
4. Svako ko je lišen slobode ima pravo da pokrene postupak u kome će sud hitno ispitati zakonitost lišenja slobode i naložiti puštanje na slobodu ako je lišenje slobode nezakonito.
5. Svako ko je bio uhapšen ili lišen slobode u suprotnosti s odredbama ovog člana ima utuživo pravo na naknadu.

Koliki je značaj i težina mere pritvora možda najbolje ukazuje činjenica da je ovaj institut podveden pod ustavnu kategoriju. Pored odredbi koje se odnose na slobodu i bezbednost ličnosti, koje su u skladu sa gore navedenim standardima, Ustav Srbije se u čak dva člana bavi pitanjem pritvora.

U članu 30 Ustava stoji da:

1. Lice za koje postoji osnovana sumnja da je učinilo krivično delo može biti pritvoreno samo na osnovu odluke suda, ako je pritvaranje neophodno radi vođenja krivičnog postupka.
2. Ako nije saslušano prilikom donošenja odluke o pritvoru ili ako odluka o pritvoru nije izvršena neposredno po donošenju, pritvoreno lice mora u roku od 48 časova od lišenja slobode da bude izvedeno pred nadležni sud, koji potom ponovo odlučuje o pritvoru.
3. Pismeno i obrazloženo rešenje suda o pritvoru uručuje se pritvoreniku najkasnije 12 časova od pritvaranja. Odluku o žalbi na pritvor sud donosi i dostavlja pritvoreniku u roku od 48 časova.

Član 31 propisuje:

1. Trajanje pritvora sud svodi na najkraće neophodno vreme, imajući u vidu razloge pritvora. Pritvor određen odlukom prvostepenog suda traje u istrazi najduže tri meseca, a viši sud ga može, u skladu sa zakonom, produžiti na još tri meseca. Ako do isteka ovog vremena ne bude podignuta optužnica, okrivljeni se pušta na slobodu.
2. Posle podizanja optužnice trajanje pritvora sud svodi na najkraće neophodno vreme, u skladu sa zakonom.
3. Pritvorenik se pušta da se brani sa slobode čim prestanu razlozi zbog kojih je pritvor bio određen.

2. Uslovi i okolnosti bitne za odlučivanje o meri pritvora

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda dozvoljavaju da osoba bude lišena slobode ako postoji osnovana sumnja da je izvršila krivično delo i ako joj zbog toga treba suditi. Slična su rešenja i u našem nacionalnom zakonodavstvu. Ipak je neophodno da se vodi računa o bitnim elementima koji presudno utiču na odluku o pritvaranju nekog lica jer se time zadire u slobodu pojedinca, pa je neophodno da se ispune određeni uslovi.

2.1. Pritvor kao mera koja je apsolutno neophodna

Pošto pritvaranje predstavlja ograničenje prava na slobodu i bezbednost ličnosti, ono je dopušteno samo ako je i dok je apsolutno neophodno.⁴¹ U Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima se čak izričito kaže da „stavljanje u pritvor lica koja očekuju da im se sudi ne sme biti opšte pravilo”.

41 Vidi M. Macovei, *The right to liberty and security of the person: A guide to the implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, Strazbur 2002, str. 6.

I naš Zakonik o krivičnom postupku (ZKP)⁴² nabrajajući mere procesne prinude u glavi VIII predviđa da je nadležni organ dužan da vodi računa da se ne primenjuje teža mera ako se ista svrha može postići blažom merom, kao i da je nadležni organ dužan da pomno prati situaciju vezanu za konkretan slučaj kako bi *ex officio* ukinuo izrečenu meru za čiji ostanak na snazi više ne postoje zakonski uslovi.

2.2. Postojanje osnovane sumnje

Kao što je rečeno, pritvoriti se može samo osoba za koju postoji osnovana sumnja da je izvršila krivično delo.⁴³ Takva sumnja mora biti razumna. Da bi se smatrala razumno, sumnja mora biti iskrena i poštena i zasnovana na činjenicama ili informacijama koje objektivno povezuju osumnjičenu osobu i krivično delo koje joj se stavlja na teret. Drugim rečima, sumnja se ne sme zasnivati samo na osećajima, instinktima ili predrasudama sudija. Naravno, u trenutku kada se donosi odluka o pritvoru, dokazi na kojim se sumnja zasniva ne moraju biti dovoljni da bi neko bio osuđen, pa čak ni da bi bila podignuta optužnica. Sama činjenica da je neko u prošlosti izvršio krivično delo slično onom za koje se sumnjiči nije dovoljna da bi se toj osobi mogao odrediti pritvor. Potrebno je da postoje još neke, konkretne činjenice koje osumnjičenog dovode u vezu sa krivičnim delom za koje se sumnjiči.

U slučaju *Fox, Campbell i Hartley protiv Ujedinjenog Kraljevstva*⁴⁴ Evropski sud je stao na sledeće stanovište:

[...] Činjenica da su g. Foks i gđa Kembel oboje prethodno bili osuđivani za teroristička krivična dela u vezi s IRA, mada može da potkrepi sumnju koja ih povezuje s krivičnim delima terorističkog tipa, ipak sama po sebi ne može predstavljati isključivi osnov za sumnju kojom bi se opravdalo njihovo hapšenje 1986. godine, dakle sedam godina doznije. Činjenica da su svi podnosioci predstavke, tokom pritvora, bili ispitivani o konkretnim terorističkim akcijama samo potvrđuje da su policajci koji su ih hapsili stvarno sumnjali u to da su oni učestvovali u tim aktima, ali ne može zadovoljiti objektivnog posmatrača i dokazati mu da su podnosioci predstavki zaista mogli da počine ta dela. Svi navedeni elementi po sebi nisu dovoljni da podrže zaključak po kome je postojala „osnovana sumnja”. Država nije predočila nikakav dodatni materijal na kome se temeljila sumnja protiv podnosilaca predstavki. Objašnjenje Države stoga ne zadovoljava minimalne standarde propisane članom 5, stav 1 (c) za prosuđivanje osnovanosti sumnje na kojoj se temelji hapšenje pojedinačnog lica [...]

42 *Sl. glasnik RS*, 72/11, 101/11, 121/12, 32/13 i 45/13.

43 Član 211, ZKP.

44 *Fox, Campbell i Hartley protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, predstavke br. 12244/86, 12245/86 i 12383/86, st. 35.

2.3. Razlozi za pritvor

Kada postoji osnovana sumnja da je neko izvršio krivično delo, to samo po sebi nije dovoljan razlog da bi se toj osobi odredio pritvor. Pritvor se može odrediti samo ako postoje dokazi koji ukazuju na to da bi osumnjičeni mogao:

1. pobeći, odnosno postati nedostupan sudu;
2. ometati postupak (na primer, tako što bi pretio svedocima, uništio dokaze ili sklapao nedozvoljene dogovore sa drugim učesnicima u postupku);
3. nastaviti ili ponoviti krivično delo;
4. ugroziti javni red i mir.

1. *Opasnost od bekstva* (čl. 211, st. 1, tač. 1 ZKP)

Kada procenjuje da li postoji opasnost da će osumnjičeni, odnosno okrivljeni pobeći ako mu ne bude određen pritvor, sud bi trebalo da uzima u obzir podatke o ranijem ponašanju okrivljenog u krivičnim postupcima, ako su takvi postupci protiv njega ikad bili vođeni (da li je pokušavao da pobegne, da li se odazivao na sudske pozive i sl.), činjenice koje ukazuju na to da planira bekstvo, veze sa drugim zemljama u koje bi mogao pobeći, nepostojanje veza sa zemljom u kojoj se sudi, lični karakter okrivljenog, porodično stanje, njegov status, imovinsko stanje i obaveze koje ima i sl. Težina zaprećene kazne sama po sebi ne može biti dovoljan razlog da bi sud smatrao da postoji opasnost da će okrivljeni pobeći.⁴⁵ U načelu, to ne može biti ni neki drugi faktor posmatran izolovano. Drugim rečima, kada procenjuje da li postoji realna opasnost od bekstva, sud mora uzeti u obzir sve okolnosti konkretnog slučaja.

U slučaju *Mansur protiv Turske*⁴⁶ Evropski sud je ustanovio povredu člana 5 Evropske konvencije upravo zbog toga što je sud kao osnov za određivanje pritvora uzimao samo težinu zaprećene kazne. Stav je Suda da je pogrešno i kada se u odlukama o pritvoru stalno ponavlja jedan isti razlog ili se koriste iste ili stereotipne formulacije kojima se obrazlažu odluke o produženju pritvora.

U odluci Ustavnog suda Republike Srbije UŽ 3231/2013, Ustavni sud je ustanovio povredu člana 31, jer je ocenio da činjenice kojim se potkrepljuje opasnost od bekstva poput postojanja osnovane sumnje da je izvršenjem krivičnog dela podnosilac pribavio sebi i pravnom licu koje je u njegovom vlasništvu veliku protivpravnu imovinsku korist; da sredstva nisu pronađena, pa postoji osnovana sumnja da bi ih mogao koristiti za bekstvo i skrivanje; da je podnosilac vlasnik većeg broja pravnih lica registrovanih u zemlji i inostranstvu koja poseduju znatnu imovinu; da podnosilac ima značajne kontakte u inostranstvu,

45 Vidi, na primer, presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *W protiv Švajcarske*, predstavka br. 14379/88, stav 33.

46 *Mansur protiv Turske*, predstavka br. 16026/90.

te bi mogao da stečen novac i navedene kontakte takođe koristiti za bekstvo i skrivanje, nisu dovoljne. Sud je istakao da je podnositelj državljaniin samo Republike Srbije, da ima prijavljeno prebivalište u Beogradu gde se nalazi centar njegovih životnih i radnih aktivnosti, da u Beogradu živi njegova porodica, da se pre donošenja naredbe o sprovođenju istrage uredno odazivao na svaki poziv nadležnih organa i da nije bežao. Identično stanovište sud je izneo u odluci UŽ 3391/2013.

Iz svega sledi da pritvaranje nije jedini način da se odgovori na opasnost od bekstva. Ako je bekstvo moguće sprečiti drugim merama koje u manjoj meri ograničavaju ljudska prava okrivljenog i imaju manje nepovoljan uticaj na njegov život, onda određivanje pritvora nije apsolutno nužno i može predstavljati povredu prava na slobodu i bezbednost ličnosti. Na primer, moguće je da će u nekom slučaju biti dovoljno oduzeti pasoš okrivljenom, narediti mu da se u određenim vremenskim razmacima javlja nadležnim državnim organima ili pak odrediti jemstvo. U već pomenutoj odluci Ustavnog suda, navedeno je da mora biti naloženo puštanje pritvorenika na slobodu pre suđenja ukoliko se od njega mogu dobiti jemstva koja će osigurati pojavljivanje pred sudom u slučajevima kada je kao jedini preostali razlog za produženje pritvora ostao strah da će optuženi pobeći i time izbeći pojavljivanje na suđenju.⁴⁷

Kao jedan od razloga zašto se mera pritvora izriče mnogo češće nego druge mere, sudije sa kojima su razgovarali saradnici Beogradskog centra za ljudska prava često su navodili socijalni status okrivljenog pošto u takvim slučajevima nije moguće da se koristi neka druga mera. Tako, recimo, ako neko lice nema prijavljeno prebivalište po oceni pojedinih naših sagovornika pritvor ostaje kao jedino rešenje. Zapravo nije opravdano automatski određivati pritvor licima iz nižih socijalnih slojeva samo zbog neprijavljenog prebivališta s obzirom da je ova pojava raširena u našem društvu i da sama po sebi ne ukazuje na skrivanje optuženog ili opasnost od bekstva.⁴⁸

Prilikom posete Osnovnom i Višem sudu u Vranju, kao jedan od razloga zašto se mera pritvora ubedljivo najčešće izriče navedena je činjenica da veliki broj okrivljenih živi u pograničnom pojasu prema Makedoniji i u blizini administrativnog prelaza sa Kosovom. Ovakvo stanovište je opravdano pod uslovom da se uz taj razlog navedu i druge okolnosti koje će kumulativno potkrepiti postojanje opasnosti od bekstva (npr. da okrivljeni često odlazi u susednu zemlju). U suprotnom, navođenje samo ovog razloga neopravdano je sa stanovišta Evropskog suda za ljudska prava, s obzirom da države imaju obavezu da obez-

47 Ustavni sud je u ovom slučaju citirao presudu Evropskog suda za ljudska prava *Wemhoff protiv Nemačke*, predstava br. 2122/64.

48 Radmila Dragičević Dičić i Ivan Janković, *Sprečavanje i kažnjavanje mučenja i drugih oblika zlostavljanja – Priručnik za sudije i tužioce*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2011, str. 229.

bede svoje granice. Mesto stanovanja kao razlog sam po sebi bi predstavljao diskriminaciju lica koja žive u pograničnim delovima zemlje.

2. Mogućnost nedozvoljenog uticaja na postupak (čl. 211, st. 1, tač. 2 ZKP)

Bojazan od toga da bi okrivljeni mogao uticati na vođenje postupka tako što bi, na primer, uništio dokaze, uticao na svedoke ili pomogao da odgovornost izbegnu njegovi saučesnici legitiman je razlog da mu se odredi pritvor. Međutim, odluka suda o određivanju pritvora zbog mogućnosti da okrivljeni utiče na postupak na nedozvoljen način mora imati uporište u konkretnim okolnostima slučaja. Po pravilu, mogućnost uticaja na tok postupka će obično biti manja kako postupak bude odmicao. Materijalni dokazi se najčešće prikupe na samom početku postupka, tako da ih je u kasnijoj fazi postupka teže uništiti, a i mogućnost uticaja na svedoke obično prestaje nakon što budu saslušani.⁴⁹

U slučaju *Letellier protiv Francuske*, Evropski sud za ljudska prava je stao na stanvište da je tokom pripreme optužbe pritvor opravdan zbog postojanja opasnosti da se utiče na svedoke, ali da nakon podizanja optužbe ovakva opasnost postepeno nestaje.

3. Opasnost od daljeg vršenja krivičnih dela (čl. 211, st. 1, tač. 3 ZKP)

Legitiman razlog za određivanje pritvora je i opasnost da bi okrivljeni mogao dovršiti krivično delo koje je započeo ili izvršiti neko novo delo. Logično, kada se procenjuje ova opasnost, pre svega se uzima u obzir prošlost okrivljenog, odnosno njegova sklonost vršenju ozbiljnijih krivičnih dela, a uz to se dosta pažnje pridaje njegovim ličnim osobinama, tako da može biti opravdano i vršenje procene njegovog mentalnog zdravlja. Naravno, ako je mentalno zdravlje okrivljenog loše, moguće je da nije sposoban za boravak u pritvoru, te da mu je potrebno omogućiti odgovarajuće lečenje. Naročito dobri razlozi za određivanje pritvora postojaće ako je okrivljeni i posle pokretanja postupka protiv njega izvršio neko ozbiljnije krivično delo.

Kada po ovom osnovu određuju pritvor, sudovi često navode imovno stanje okrivljenog kao okolnost koja može uticati na činjenicu da će doći do ponavljanja krivičnog dela. Ovaj razlog sam po sebi ne sme da bude opravdanje za donošenje odluke o pritvoru. Takva praksa predstavlja diskriminaciju nezaposlenih.

U odluci Ustavnog suda UŽ 1067/2011, nadležni sudovi su smatrali da preduzimanje radnje izvršenja krivičnog dela u kontinuitetu od četiti godine, dobra organizovanost po već uhodanom načinu i unapred utvrđenim ulogama i sticanje imovinske koristi predstavlja skup okolnosti koje ukazuju da će pod-

⁴⁹ M. Macovei, *The right to liberty and security of the person: A guide to the implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, Strazbur 2002, str. 31.

nosilac ustavne žalbe ponoviti krivično delo primanje mita. Međutim, u ovom slučaju, Ustavni sud je konstatovao da je došlo do povrede člana 31 Ustava, jer su nadležni sudovi zanemarili činjenicu da je okrivljeni udaljen sa posla do okončanja krivičnog postupka, pa je ostalo nejasno, tj. nije na adekvatan način obrazloženo, kako bi on mogao da ponovi krivično delo, s obzirom da je delo počinjeno u vezi sa poslom koji je obavljao.

Sličan stav Ustavni sud zauzeo je u odluci UŽ 2356/2009 gde je naveo:

[...] S obzirom na sadržaj odredbe člana 142, stav 1, tačka 3 Zakonika, činjenicu da svi okrivljeni nisu u istom pravnom i faktičkom položaju u odnosu na službene dužnosti koje su neki od njih obavljali pre određivanja pritvora, kao i na okolnost da su neki od njih udaljeni sa službene dužnosti koju su ranije obavljali, među kojima je i podnosilac ustavne žalbe, sudovi su morali oceniti realnu mogućnost svakog od okrivljenih da krivična dela koja im se stavljaju na teret ponove, odnosno da dovrše pokušana dela ili učine krivična dela kojima prete, vodeći računa i o njihovoj eventualnoj prethodnoj osuđivanosti [...]

4. Potreba da se zaštiti javni red i mir (čl. 211, st. 1, tač. 4)

Razlog da se okrivljeni drži u pritvoru može biti i potreba da se očuva javni red i mir. Pod ovim se podrazumeva i potreba da se od moguće opasnosti zaštititi i sam okrivljeni. Prema stavu Evropskog suda za ljudska prava, izraženo u slučaju *Letellier protiv Francuske*, zaštita javnog reda i mira može biti razlog za određivanje pritvora samo u izuzetnim okolnostima. To znači da se pritvor iz ovog razloga može odrediti samo ako je moguće pokazati da bi puštanje okrivljenog na slobodu zaista moglo uznemiriti javnost i narušiti javni red. Puštanje na slobodu nekog ko je optužen za teško krivično delo samo po sebi ne narušava javni red u toj meri da bi produžetak pritvora bio opravdan.⁵⁰

U odluci UŽ 4940/2010 Ustavni sud RS je stao na sledeće stanovište:

[...] Uzimajući u obzir da je podnosilac ustavne žalbe bio optužen da je kao saizvršilac izvršio krivično delo ratni zločin protiv civilnog stanovništva, Ustavni sud prihvata da su redovni sudovi opravdano smatrali da teške okolnosti dela koje se ogledaju u „povezanom delovanju većeg broja okrivljenih prema više oštećenih i prouzrokovanim posledicama u vidu lišavanja života više lica među kojima su žene i deca” prvobitno, a i kasnije, mogu biti jak razlog za produženje pritvora. Međutim, Ustavni sud nije uveren da bi ove okolnosti, same po sebi mogle opravdati celokupan period trajanja pritvora više od pet godina. Tačnije, redovni sudovi uz naglašavanje težine krivičnog dela koje je podnosiocu ustavne žalbe stavljeno na teret i objektivnih posledica koje su nastupile, nisu ukazali na bilo koji subjektivni razlog ili ponašanje u odnosu na podnosioca ustavne žalbe koji bi išli u prilog njihovom zaključku da ga zadrže u pritvoru. O ovim

50 Vidi, na primer, presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *I. A. protiv Francuske*, predstavka br. 28213/95.

zahtevima se posebno mora voditi računa u slučajevima kakav je ovaj, kada su zakonska obeležja krivičnog dela i osnov po kome je pritvor produžen veoma slični. Po mišljenju Ustavnog suda, ovakvi opšti razlozi ne mogu da služe kao opravdanje za pritvor podnosioca ustavne žalbe u periodu od više od pet godina. Nadležni sudovi nisu uzeli u obzir činjenicu da su navedeni opšti razlozi iako relevantni, sve manje i manje dovoljni sa protekom vremena. Stoga su nadležni sudovi nakon proteka vremena morali da dodatno obrazlože i upotpune razloge zbog kojih smatraju da je pritvor i dalje osnovan [...]

2.4. Obaveza obrazlaganja odluke o određivanju pritvora

Čak i kada postoje pomenuti razlozi zbog kojih neko može biti zadržan u pritvoru, odluka o određivanju pritvora može biti nezakonita i predstavljati povredu prava na slobodu i bezbednost ličnosti. To će se desiti ako odluka suda kojom se određuje pritvor nije na odgovarajući način obrazložena.

Da bi odluka o određivanju pritvora bila valjana obrazložena, u njoj moraju biti navedene sve relevantne činjenice, odnosno sve činjenice na kojim se odluka suda zasniva. To znači da bi u obrazloženju trebalo da budu navedene i činjenice koje idu u prilog pritvaranju i činjenice koje idu u prilog odbijanju predloga za određivanje pritvora. Ne mogu biti zakonite odluke u kojim se samo navode članovi zakona koji dozvoljavaju da okrivljeni tokom postupka bude pritvoren. Primera radi, Evropski sud za ljudska prava je u slučaju *Boicenco protiv Moldavije* smatrao da je pravo podnosioca predstavke na slobodu i bezbednost ličnosti povređeno jer mu je pritvor određen i produžavan odlukama u kojim su bile navedene samo odredbe važećeg zakona, ali ne i obrazloženje osnovanosti tvrdnje da bi podnosilac predstavke mogao da ometa postupak, pobegne ili ponovo izvrši krivično delo.⁵¹ Važno je i da se iz obrazloženja odluke o pritvoru može videti da je sud prilikom donošenja odluke uzeo u obzir sve relevantne činjenice. Recimo, u slučaju *Mamedova protiv Rusije* Evropski sud je smatrao da postoji povreda prava na slobodu i bezbednost ličnosti jer se iz odluka suda o pritvoru moglo videti da su sudije prilikom njihovog donošenja zanemarile lične prilike podnositeljke predstavke, koje su bile relevantne.⁵²

Kada pritvor traje duže vreme, odnosno kada se s vremena na vreme produžava, iz obrazloženja odluka kojim se pritvor produžava mora se videti da je sud prilikom donošenja svake odluke ozbiljno i savesno razmatrao sve relevantne okolnosti slučaja i utvrdio da razlozi za pritvor i dalje postoje. Ponavljanje istih formulacija i fraza u nizu odluka o istom pritvoreniku, bez dublje analize okolnosti slučaja u datom trenutku, po pravilu će predstavljati pokazatelj toga da sud odluke donosi automatski, nedovoljno savesno i konačno u suprotnosti sa principima koji proističu iz garancija određenih Konvencijom za zaštitu ljudskih prava

51 *Boicenco protiv Moldavije*, predstavka br. 41088/05, st. 143-145.

52 *Mamedova protiv Rusije*, predstavka br. 7064/05, st. 80.

i sloboda i Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima.⁵³ Jedan od osnovnih principa jeste taj da u krivičnom postupku mora postojati *pretpostavka u korist slobode okrivljenog*, što znači da se ne sme unapred pretpostaviti da je pritvor neophodan, već da se može odrediti samo ako je u zakonom propisanom postupku utvrđeno da za to postoje zakonom određeni razlozi.⁵⁴

Tako je Ustavni sud u odluci UŽ 4066/2010 zauzeo stav da je podnosiocu žalbe koji se 7 godina nalazio u pritvoru povređeno pravo na razumno trajanje pritvora jer je „nadležni prvostepeni sud konstantno, tokom celog postupka kontrole pritvora ponavljao potpuno iste formulacije, tako da je jedan isti pasus prepisivan iz godine u godinu i služio kao osnov za produženje pritvora”.

2.5. Redovno preispitivanje odluke kojom je određen pritvor

U skladu sa principom da se sloboda i bezbednost ličnosti može ograničiti samo ako je to apsolutno neophodno i već pomenutom pretpostavkom u korist slobode okrivljenog u krivičnom postupku, pravilo je i da sud svoju odluku o određivanju pritvora mora stalno preispitivati i pritvor ukinuti čim prestanu da postoje razlozi zbog kojih je određen. Dakle, da bi pritvor bio zakonit, potrebno je da tokom celog njegovog trajanja postoje razlozi zbog kojih je određen. Brojne su odluke Evropskog suda za ljudska prava u kojim je utvrđeno da je povređen član 5 Evropske konvencije jer je osoba čiji je pritvor u početku bio opravdan ostala lišena slobode i nakon što su razlozi zbog kojih je pritvorena prestali da postoje. Povreda prava na slobodu i bezbednost ličnosti će postojati čak i ako se vreme koje je okrivljeni proveo u pritvoru bez razloga može meriti satima, pa čak i minutima.⁵⁵ Vrlo je važno napomenuti da obaveza suda da preispituje postojanje razloga za pritvaranje postoji nezavisno od toga da li pritvorena osoba takvo preispitivanje zahteva. Ova obaveza suda će postojati i ako je pritvorenik potpuno pasivan, tj. ako uopšte ne zahteva da bude pušten na slobodu. Naravno, to nikako ne znači da se pritvoreniku može uskratiti pravo da pred nadležnim sudskim organom pokrene pitanje zakonitosti njegovog lišenja slobode, izričito garantovano u članu 9, stav 4 Međunarodnog pakta o građan-

53 Vidi, na primer, presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Mansur protiv Turske*, predstavka br. 16026/90, st. 52–57.

54 Vidi M. Macovei, *The right to liberty and security of the person: A guide to the implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, Strazbur 2002, str. 8–9 i P. Leach, *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, treće izdanje, Oksford 2011, str. 254–258.

55 Vidi, na primer, presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju *Quinn protiv Francuske*, predstavka br. 18580/91, st. 38–43, i slučaju *K.-F. protiv Nemačke*, predstavka br. 25629/94, st. 43–73. U prvom slučaju pritvorenik je ostao u pritvoru jedanaest sati nakon što je doneta odluka o njegovom puštanju na slobodu, a u drugom svega 40 minuta duže nego što je zakonom bilo dozvoljeno. U oba slučaja države su ovakvo postupanje pravdale potrebom da se ispune određene formalnosti pre nego što pritvorenik bude pušten na slobodu, ali je Evropski sud smatrao da to ne može biti prihvatljivo opravdanje.

skim i političkim pravima i članu 5, stav 4 Konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama. Osim što se svakoj osobi lišenoj slobode mora omogućiti da pred nadležnim organom pokrene postupak preispitivanja opravdanosti lišenja slobode, taj postupak mora biti hitan, tj. voditi se bez odlaganja, i u njemu okrivljenom moraju biti dostupni podnesci tužioca u kojim se daju argumenti u prilog donošenja odluke o određivanju pritvora (dakako, bez ovoga okrivljeni ne bi bio u mogućnosti da osporava te argumente).⁵⁶

2.6. Zdravstveno stanje okrivljenog i pritvor

Kada sud odlučuje o tome da li će okrivljenom odrediti pritvor, mora voditi računa o svim okolnostima konkretnog slučaja, uključujući i njegovo zdravstveno stanje i shodno tome i mogućnost da mu se u pritvoru obezbedi odgovarajuća zdravstvena nega. Međutim, ako se pritvor odredi osobi čije bi zdravlje zbog toga moglo biti narušeno, to u načelu neće predstavljati povredu prava na slobodu i bezbednost ličnosti, već povredu zabrane mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, propisane u članu 7 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, odnosno članu 3 Evropske konvencije o ljudskim pravima.⁵⁷

U slučaju *Đermanović protiv Srbije*⁵⁸ Sud je utvrdio povredu člana 5 jer je podnosioc predstavke, koji je tri četvrtine kazne proveo u pritvoru (osuđen na 4 godine zatvora) u više navrata produžavan pritvor zbog navodne opasnosti od bekstva, bez razmatranja alternativnih mera, uz korišćenje istih ili sličnih formulacija i uz zanemarivanje pogoršanja zdravstvenog stanja.

3. Obaveza razmatranja alternativa pritvoru

Kako svako ograničavanje ljudskih prava mora biti srazmerno značaju interesa koji se tim ograničavanjem štiti i krajnje neophodno u datoj situaciji,⁵⁹ tako i prilikom donošenja odluke o pritvoru treba razmotriti da li se interesi koji se mogu štititi pritvaranjem okrivljenog mogu zaštititi i na drugi, manje restri-

56 Vidi, na primer, presude Evropskog suda u slučajevima *Niedbala protiv Poljske*, predstavka br. 27915/95, st. 67-68, i *Osváth protiv Mađarske*, predstavka br. 20723/02, st. 18.

57 Vidi, na primer, presude Evropskog suda za ljudska prava u slučajevima *Paladi protiv Moldavije*, predstavka br. 39806/05, st. 22-72, i *Bonnechaux protiv Švajcarske*, predstavka br. 8224/78, st. 88.

58 *Đermanović protiv Srbije*, predstavka br. 48497/06.

59 Kada procenjuje da li je neko ograničenje prava ili zadiranje u individualna prava bilo u skladu sa Konvencijom, Evropski sud obično govori o tome da ograničenja prava moraju biti „neophodna u demokratskom društvu“, „strogo potrebna u datoj situaciji“, da za njima postoji „hitna društvena potreba“ i sl. Iako terminologija Evropskog suda nije uvek ista, jasno je da on smatra da su ograničenja ljudskih prava dopuštena samo kada su apsolutno neophodna, odnosno kada su ona krajnje sredstvo kojim se može zaštititi neki legitimni interes. Vidi V. Dimitrijević i drugi, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beograd 2006, str. 80.

tivan način. Drugim rečima, pre nego što donese odluku o pritvoru, sud mora utvrditi da se ciljevi koji se postižu pritvorom u konkretnoj situaciji ne mogu postići primenom neke od mera koje su alternativa pritvoru. Ovu obavezu sud ima nezavisno od toga da li okrivljeni traži da mu umesto pritvora bude izrečena neka alternativna mera. Kada odbija predlog okrivljenog da mu umesto pritvora bude određena neka alternativna mera, sud u obrazloženju svoje odluke mora objasniti zašto alternative pritvoru ne bi mogle obezbediti odgovarajuće vođenje krivičnog postupka.⁶⁰ U vezi sa ovim, važno je pomenuti da je dužnost države i da propiše i učini mogućim sprovođenje dovoljno širokog spektra mera koje su alternativa pritvoru. Najčešće se kao alternativne mere koriste jemstvo, zabrana napuštanja mesta boravka, privremeno oduzimanje putne isprave i kućni pritvor.

3.1. Jemstvo

U članu 5, stav 3 Evropske konvencije o ljudskim pravima predviđeno je da se puštanje okrivljenog na slobodu dok traje postupak može usloviti jemstvom.⁶¹ Štaviše, iz prakse Evropskog suda za ljudska prava se jasno može zaključiti da mogućnost korišćenja jemstva treba razmotriti kad god je jedini razlog za određivanje pritvora opasnost od bekstva. U presudi u slučaju *Letellier protiv Francuske*, Evropski sud je naveo:

„Kada je jedini preostali osnov za produžavanje pritvora strah da će optuženi pobeći i na taj način izbeći pojavljivanje na suđenju, on mora biti pušten na slobodu ukoliko je u situaciji da može da pruži odgovarajuće garancije kao uverenje da će se pojaviti, time što će na primer položiti jemstvo...”⁶²

Da bi mogao da položi jemstvo umesto da ode u pritvor, okrivljeni će morati da saraduje sa sudom i pruži mu informacije koje su značajne za određivanje iznosa jemstva. Naravno, kako odluka o iznosu jemstva u prvom redu zavisi od imovinskog stanja okrivljenog, to će najpre biti informacije o imovini. Okrivljeni se ne može žaliti da mu je određen preterano visok iznos jemstva ako sam nije pružio podatke od suštinskog značaja za određivanje tog iznosa.⁶³ S druge strane, državni organi su dužni da savesno i objektivno procene imovinu okrivljenog i sve druge okolnosti od kojih odluka o određivanju jemstva zavisi. Vrlo je važno utvrditi poreklo novca koji okrivljeni nudi kao jemstvo. Ako je

60 *Mamedova protiv Rusije*, predstavka br. 7064/05, stav 78. Vidi takođe presudu Evropskog suda u slučaju *Lelievre protiv Belgije*, predstavka br. 11287/03.

61 Vidi M. Macovei, *The right to liberty and security of the person: A guide to the implementation of Article 5 of the European Convention on Human Rights*, Strazbur 2002, str. 33.

62 *Letellier protiv Francuske*, predstavka br. 12369/86, st. 46; prevod preuzet iz J. McBride, *Ljudska prava u krivičnom postupku: Praksa Evropskog suda za ljudska prava*, Beograd 2009, str. 72.

63 *Bonnechaux protiv Švajcarske*, predstavka br. 8224/78, st. 74.

ono nepoznato, sud s pravom može smatrati da jemstvo ne bi bilo dovoljna garancija da okrivljeni neće pobeći.⁶⁴

Prilikom određivanja iznosa jemstva, sud mora voditi računa o tome da taj odnos ne bude nerazumno visok. Naime, iznos jemstva ne bi trebalo da bude veći od iznosa koji može ostvariti svrhu koju jemstvo inače ima. Ovo, razume se, nikako ne znači da iznos jemstva u pojedinim slučajevima ne može biti izuzetno visok.

3.2. Praksa upotrebe mera alternativnih pritvoru u Srbiji u periodu od 2010. do 2012. godine

Zakonik o krivičnom postupku Srbije predviđa niz mera koje mogu biti alternativa pritvoru: zabranu prilaženja, sastajanja i komuniciranja (čl. 197), zabranu napuštanja boravišta (čl. 199), jemstvo (čl. 202) i zabranu napuštanja stana (čl. 208). S obzirom da je istraživanje o upotrebi mera alternativnih pritvoru obuhvatilo period od 2010. do 2012. godine, u nastavku sledi pregled upotrebe mera alternativnih pritvoru koje su bile propisane odredbama starog ZKP iz 2001 godine⁶⁵ koji je prestao sa primenom 1. oktobra 2013. godine.

Statistički pregled (Tabela I) ima za cilj da predstavi odnos sudskih organa prema pritvoru i drugim merama koje su alternativa pritvoru, kao i da u budućnosti bude jedan od parametara ocene efikasnosti novog ZKP kojim su se precizirali osnovi za određivanje mere zabrane napuštanja stana i mesta boravišta (čl. 136 starog ZKP) i prošireni osnovi za određivanje jemstva, te se jemstvo sada može odrediti i u slučaju kada postoji razlog za određivanje pritvora iz člana 211, stava 1, tačke 4 – prema okrivljenom koji odgovara za teško krivično delo za koje je predviđena kazna preko 10 godina zatvora ili teža kazna, odnosno preko 5 godina u slučaju krivičnog dela sa elementima nasilja. Takođe, po novom ZKP do potvrđivanja optužnice sud može da odredi pritvor samo na obrazloženi predlog javnog tužioca, ne i *ex officio* kao što je to predviđao prethodni postupak. Ova novina prenela je deo tereta odgovornosti sa sudova na tužilaštva.

Na osnovu tabelarno prikazanih podataka, gde su izneti podaci o praksi sudova koji su udovoljili našem zahtevu za pristup informacijama od javnog značaja, može se videti da je mera pritvora ubedljivo najpopularnija mera za obezbeđenje prisustva okrivljenog. Ako se prati po godinama, primetno je da ukupan broj određenih mera pritvora opada iz godine u godinu, naime u 2010. godini izrečeno je 3592 mera, u 2011. taj broj je smanjen na 3112 i konačno u 2012. godini ova mera je izrečena u 2968 slučajeva. Istovremeno se postepe-

64 *W protiv Švajcarske*, predstavka br. 14379/88, st. 33.

65 *Sl. list SRJ*, br. 70/01 i 68/02 i *Sl. glasnik RS*, 58/04, 85/05, 115/05, 85/05 - dr. zakon, 49/07, 20/09 - dr. zakon, 72/09 i 76/10.

no povećava broj mera alternativnih pritvoru. Zabrana napuštanja stana i mesta boravišta određena je u 2010. godini 73 puta, u 2011. u sto slučajeva, dok se u 2012. godini taj broj popeo na 135. Jemstvo je u 2010. godini određeno u 64 slučaja, u 2011. godini broj se povećao na 80. Rast je zabeležen i u 2013. godini u kojoj je jemstvo određeno u 107 slučajeva. Međutim, moglo bi se zaključiti da blago povećanje alternativnih mera nije uzrok smanjenja broja pritvora, već je u pitanju broj krivičnih postupaka koji je opao.⁶⁶

S druge strane, i dalje postoje sudovi koji navedene mere nisu izrekli nijednom u prethodnih nekoliko godina, a приметно je i da se mera zabrane napuštanja stana izuzetno retko izricala uz elektronski nadzor. Elektronski nadzor tokom trajanja krivičnog postupka prvi put je primenjen 1. jula 2012. godine. Te godine je upotrebljen ukupno 4 puta, dok je 2012. mera zabrane napuštanja stana ili mesta boravišta sa elektronskim nadzorom realizovana 20 puta.⁶⁷ Ono što ohrabruje jeste činjenica da se u 2014. godini planira usvajanje novog Zakona o probaciji i širenje mreže povereničkih (posle usvajanja Zakona o probaciji, probacione) službi koje će stvoriti bolje uslove za primenu mera zabrane napuštanja stana sa ili bez elektronskog nadzora. I naši sagovornici su se složili da će podizanje kapaciteta povereničke/probacione službe doprineti većoj sigurnosti kod sudija i tužioca prilikom odabira mera alternativnih pritvoru.

Važno je napomenuti da se jedna od tema razgovora sa sudijama odnosila na upućenost sudija u postojanje Strategije za smanjenje prenaseljenosti u kaznenim zavodima Srbije i Akcionog plana koji kao jednu od mera predviđa i širu upotrebu mera alternativnih pritvoru. Kao nosioci sprovođenja tih mera navedeni su sudije i tužioci. Evidentno je da u prve dve godine Startegija nije pokazala značajnije rezultate na tom polju, ali još više zabrinjava činjenica da su samo pojedini naši sagovornici bili upoznati sa sadržinom Strategije.

4. Obaveza naknade štete zbog nezakonitog pritvora

Svako ko je bio nezakonito lišen slobode ima pravo na naknadu štete. Ovo podrazumeva naknadu materijalne i nematerijalne štete. Naknadu je moguće dobiti samo ako je prethodno utvrđeno da je došlo do povrede prava okrivljenog.

U presudi u slučaju *Danev protiv Bugarske*,⁶⁸ Evropski sud za ljudska prava je zauzeo stav da se od žrtve povrede prava garantovanog u članu 5 Evropske konvencije ne može zahtevati da pokaže da je pretrpela nematerijalnu štetu tako

66 Vidi „Pregled rezultata mera sprovedenih u skladu sa Startegijom Vlade Srbije za smanjenje preopterećenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u Republici Srbiji”, usvojenim za period od 2010. do 2015. godine, str. 9. Dostupno na <http://www.bgcentar.org.rs/>.

67 Podaci dobijeni od Odseka za elektronski nadzor.

68 Predstavka br. 9411/05, st. 24-28.

što bi morala da priloži dokaze koji potvrđuju spoljašnje znake fizičke ili mentalne patnje pretrpljene tokom lišenja slobode. Ako bi bilo tako, mnoge žrtve kratkotrajnog nezakonitog lišenja slobode koje nije ostavilo vidljive posledice po njihovo fizičko ili mentalno zdravlje ne bi mogle biti oštećene.⁶⁹

Ustav Republike Srbije u članu 35 predviđa:

Ko je bez osnova ili nezakonito lišen slobode, pritvoren ili osuđen za kažnjivo delo ima pravo na rehabilitaciju, naknadu štete od Republike Srbije i druga prava utvrđena zakonom.

Svako ima pravo na naknadu materijalne ili nematerijalne štete koju mu nezakonitim ili nepravilnim radom prouzrokuje državni organ, imalac javnog ovlašćenja, organ autonomne pokrajine ili organ jedinice lokalne samouprave.

Zakon određuje uslove pod kojima oštećeni ima pravo da zahteva naknadu štete neposredno od lica koje je štetu prouzrokovalo.

Vodeći se ovom ustavnom odredbom zakonodavac je u ZKP u glavi XXV definisao pojam neosnovanog lišenja slobode, kao i postupak ostvarivanja prava lica neosnovano lišenog slobode na naknadu štete.

Član 584 ZKP predviđa da se neosnovano lišenim slobode smatra lice:

- 1) koje je bilo lišeno slobode, a nije došlo do pokretanja postupka, ili je pravnosnažnim rešenjem postupak obustavljen ili je optužba odbijena, ili je postupak pravnosnažno okončan odbijajućom ili oslobađajućom presudom;
- 2) koje je izdržavalo kaznu zatvora, a povodom zahteva za ponavljanje krivičnog postupka ili zahteva za zaštitu zakonitosti, izrečena mu je kazna zatvora u kraćem trajanju od izdržane kazne, ili je izrečena krivična sankcija koja se ne sastoji u lišenju slobode, ili je oglašeno krivim, a oslobođeno od kazne;
- 3) koje je bilo lišeno slobode duže vremena nego što traje krivična sankcija koja se sastoji u lišenju slobode koja mu je izrečena;

Postupak za naknadu štete zbog neosnovanog lišenja slobode (pritvaranja) odvija se u dva dela. Prvi deo postupka vodi se pred posebnim upravnim organom – Komisijom Ministarstva pravde, kojoj oštećeni treba da podnese zahtev radi postizanja sporazuma o postojanju štete, vrsti i visini naknade (čl. 588). Ako Komisija ne usvoji zahtev ili ne donese odluku o zahtevu u roku od tri meseca od kada je zahtev podnet, oštećenom se otvara mogućnost da u parničnom postupku ostvari svoj zahtev podnošenjem tužbe za naknadu štete protiv Republike Srbije (čl. 589). U slučajevima kada dođe do delimičnog usvajanja

⁶⁹ Vidi P. Leach, *Taking a Case to the European Court of Human Rights*, treće izdanje, Oxford 2011, str. 262-263.

zahteva oštećeni može, u preostalom, neusvojenom delu, pokrenuti postupak pred nadležnim sudom. Postupak pred sudom sprovodi se prema odredbama Zakonika o parničnom postupku.⁷⁰

Pravo na naknadu štete zastareva za tri godine od dana pravnosnažnosti prvostepene odbijajuće ili oslobađajuće presude, odnosno pravnosnažnosti prvostepenog rešenja kojim je postupak obustavljen ili je optužba odbijena, a ako je povodom žalbe rešavao apelacioni sud – od dana prijema odluke apelacionog suda.

Šteta može biti materijalni (stvarna šteta ili izmakla dobit) ili nematerijalna, koja se ogleda u pretrpljenom duševnom ili fizičkom bolu i patnji koju je prouzrokovala mera lišenja slobode. Prilikom odlučivanja o tužbenom zahtevu sud uzima u obzir niz činjenica: gubitak posla, umanjenje zarade, narušavanje ugleda, narušavanje zdravlja, razvod braka, prekid školovanja, uslovi boravka u pritvoru, prirodu i težinu krivičnog dela koje se okrivljenom stavljalo na teret, godine oštećenog, medijski publicitet, nemogućnost zaposlenja i slično.

*4.1. Naknada štete po osnovu neosnovanog lišenja slobode
u Republici Srbiji u periodu od 1. januara 2005. godine
do 1. oktobra 2013. godine*

Jedan od ciljeva ovog projekta odnosio se na utvrđivanje ukupnog iznosa koji je u periodu od 2005. godine, kada u Srbiji zvanično postoji prenaseljenost smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija u osuđeničkoj i u pritvorskoj populaciji, do 1. oktobra 2013. godine (kada počinje primena novog ZKP) isplaćen na ime neosnovanog pritvora. Da bi se ovaj cilj ispunio planirano je da se iz evidencija koje vode i u direktnom kontaktu sa predstavnicima Ministarstva pravde i RJP dođe do navedenih podataka. Nažalost, s obzirom na ograničeno trajanje ovog istraživanja, saradnici Beogradskog centra za ljudska prava uspeli su da utvrde samo ukupan novčani iznos koji je isplaćen na ime zaključenih sporazuma o naknadi štete između Komisije i oštećenih (neosnovano lišenih slobode). Prema dobijenim podacima najveći broj dana neosnovanog lišenja slobode događa se zbog neosnovanog pritvaranja (čl. 584, st. 1 ZKP).

Sledeća tabela sadrži podatke dobijene od Ministarstva pravde i državne uprave. U tabeli se nalaze podaci o broju podnetih zahteva za naknadu štete, broju zahteva koje je Komisija razmatrala i broju dana lišenja slobode po tim zahtevima; broju zaključenih sporazuma; broju dana lišenja slobode po zaključenim sporazumima i iznos naknada na godišnjem nivou koji je isplaćen po sporazumima sa Komisijom.

70 *Sl. glasnik RS, 72/11, 49/13 - odluka US i 74/13 - odluka US.*

Pritvor kao ultima ratio

Godina	Podneti zahtevi za naknadu štete zbog neosnovanog lišenja slobode	Zahtevi koje je Komisija razmatrala	Broj dana lišenja slobode po zahtevima koje je Komisija razmatrala	Zaključeni sporazumi	Broj dana lišenja slobode po zaključenim sporazumima	Isplaćeno po zaključenim sporazumima
2005	876	496	/	315	17.461	48.155.980
2006	904	405	24.872	170	12.687	40.016.500
2007	698	455	26.913	206	15.930	62.127.000
2008	452	275	27.535	133	6.924	17.581.000
2009	528	237	13.499	63	2.722	7.644.000
2010	572	217	12.071	53	3.051	7.517.500
2011	574	346	22.076	50	4.149	25.061.400
2012	607	342	21.582	51	2.355	6.424.000
do 1. oktobra 2013	658	408	31.591	45	5.419	25.045.000
				40	6.154	22.528.000
Ukupno	5.896	3.181	180.089	1.126	76.852	262.100.380

Iz navedene tabele može se izvući nekoliko zaključaka:

- Ukupan iznos koji je Komisija isplatila na ime neosnovanog pritvora je 262.100.380 dinara.
- 3.410 dinara je prosečan iznos koji je Komisija isplaćivala po danu neosnovanog lišenja slobode.
- Od 5.896 podnetih zahteva Komisija je razmatrala 3.181, dok 2.715 zahteva uopšte nije ni razmatrano.
- 3.181 zahtev koji je Komisija razmatrala odnosi se na 180.089 dana neosnovanog lišenja slobode, što ukazuje da je broj dana neosnovanog lišenja slobode znatno veći ukoliko se uzme u obzir nerazmotrenih 2.715 zahteva.
- Pretpostavlja se da je taj broj dana neosnovanog lišenja slobode znatno veći, s obzirom da se 2.715 zahteva, koji se sigurno iznose na značajan broj dana, uopšte nije razmatralo od strane Komisije.
- Ipak, razumno je pretpostaviti da je i dobar deo zahteva koji je odbijen ili koji nije uzet u razmatranje neosnovan u smislu član 584, stava i člana 585, stava 2, ili zastareo u smislu člana 591 ZKP.
- Od 3.181 zahteva koje je Komisija razmatrala, sporazum je zaključen u 1.126 slučajeva koji se odnose na 76.852 dana.
- 2.055 zahteva koji su odbijeni odnose se na 103.237 dana.
- Minimum 103.237 dana neosnovanog lišenja slobode je predmet tužbi za naknadu štete u parničnim postupcima.
- Prosečan iznos koji dosuđuju sudovi u parničnim postupcima je teško utvrditi. Informacije koje su se pojavljivale u javnosti ukazuju da sud prosečno dosudi po jednom danu provedenom u neosnovanom pritvoru iznos od 8.000 do 12.000 dinara.⁷¹

71 http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/zbog_nezakonitih_hapsenja_drzava_placa_godisnje_i_do_dva_miliona_evra_.55.html?news.

Podaci o ukupnom iznosu koji je isplaćen na ime pravnosnažnih presuda za naknadu štete zbog neosnovanog lišenja slobode ne nalaze se u evidencijama koje vodi Ministarstvo pravde i ono ne poseduje podatke o novcu koji je isplaćen po tom osnovu. Republičko javno pravobranilaštvo je odbilo da omogući pristup saradnicima Beogradskog centra u svoj arhiv, kako bi se utvrdio iznos dosuđenog novca.

5. Ocena stanja

Postojeća praksa pritvaranja u Republici Srbiji je prema podacima ovog istraživanja uzrok brojnih problema sa kojima se suočava kazneni sistem Republike Srbije. S obzirom da od 2005. godine postoji prenaseljenost smeštajnih kapaciteta, kao i da su smeštajni kapaciteti u većini slučajeva, pogotovo u pritvorskim jedinicama neuslovni, ne može se naći opravdanje za postojeće stanje stvari. Broj lica koji je neosnovano pritvoren, mali broj alternativnih mera koji je izrečen, ograničeni kapaciteti povereničke/probacione službe i novčani iznos koji je isplaćen ili koji država duguje na ime neosnovanog pritvora (koji zbog netransparentnosti nadležnih organa može samo da se nagađa, ali koja po svemu sudeći prelazi 10.000.000 evra) ukazuju da se postojećom praksom odudara od svih međunarodnih standarda kojim se reguliše pitanje prava na slobodu i bezbednost ličnosti.

Takođe bi se moglo konstatovati da većina nosiologa pravosudnih funkcija nema razvijen senzibilitet prema merama kojima se zadire u ljudska prava s obzirom da ih olako izriče. Praksa Ustavnog suda Republike Srbije takođe nije usklađena s međunarodnim standardima.

Posebno zabrinjava stav stručne javnosti koja ne pokazuje zabrinutost zbog ovako lošeg stanja. Ako se na to dodaju i sve učestalije izjave političkih zvaničnika i medijski natpisi kojima se najavljuju hapšenja, istrage i pokretanje krivičnih postupaka koji dodatno osnažuju opstanak postojećeg stanja, mora se zaključiti da je neophodno da se bez odlaganja intenziviraju aktivnosti na primeni Strategije za smanjenje prenaseljenosti smeštajnih kapaciteta u zavodima za izvršenje krivičnih sankcija i Akcionog plana za njeno sprovođenje.

III. Zabrana zlostavljanja i položaj i tretman pritvorenika

1. Uvodna razmatranja – međunarodni standardi i ustavni okvir

Zabrana mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (zlostavljanje) sastavni je deo svih relevantnih međunarodnih instrumenata: Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, kao i Konvencije UN protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (Konvencija UN protiv mučenja) i Evropske konvencije o sprečavanju mučenja i nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (Evropska konvencija protiv mučenja). Zabrana mučenja deo je i opšteg međunarodnog običajnog prava⁷², tj. predstavlja *ius cogens*, što implicira da je svako odstupanje od ove norme isključeno.

Zabranom zlostavljanja se apsolutno štiti fizički i mentalni integritet pojedinca, što znači da ne postoji vredniji tj. legitimniji interes koji bi opravdao odstupanje od ove zabrane u bilo kojoj situaciji (ratno stanje, pretnja ratom, unutrašnja politička nestabilnost ili bilo koje drugo vanredno stanje).⁷³ Praksa Evropskog suda ističe da zabrana zlostavljanja „predstavlja jednu od fundamentalnih vrednosti demokratskog društva”.⁷⁴ Takođe, iz zabrane zlostavljanja proističe niz različitih (pozitivnih i negativnih) obaveza države. Prva od njih je svakako (negativna) obaveza države da se uzdrži od svih radnji i postupaka koji bi bili suprotni zabrani zlostavljanja i koje bi mogle biti preduzete prema licima koja se nalaze pod njenom jurisdikcijom. Konvencija UN protiv mučenja predviđa i obavezu preventivnog delovanja države potpisnice koje se ogleda u obuci o zabrani zlostavljanja civilnog ili vojnog osoblja zaduženog za primenu zakona, medicinskog osoblja, javnih službenika i drugih lica koja su na bilo koji način uključena u čuvanje, ispitivanje ili tretman bilo kog uhapšenog lica, lica u pritvoru ili lica u zatvoru, što ukazuje da u ovu grupu možemo svrstati i sudije i tužioce. Takođe, država je dužna da: unutrašnjim propisima inkriminiše radnje

72 Vidi Vojin Dimitrijević, Dragoljub Popović, Tatjana Papić, Vesna Petrović, *Međunarodno pravo ljudskih prava*, Beograd 2006, str. 67.

73 Član 4, stav 2 PGP, član 15 EK, član 2 Konvencije UN protiv mučenja, zabranjuju odstupanje od zabrane zlostavljanja u slučaju rata i vanrednog stanja, po naredbi pretpostavljenog ili javnih vlasti – apsolutno. Vidi npr. *Tomasi protiv Francuske*, predstavka br. 12857/87, st. 115.

74 Vidi npr. *Idalov protiv Rusije*, predstavka br. 5826/03, stav 91; *Labita protiv Italije* predstavka br. 26772/95, st. 119; *Ostrovar protiv Moldavije*, predstavka br. 35207/03, st. 76.

suprotne zabrani zlostavljanja; sprovede hitnu, temeljnu i delotvornu istragu kojom će se ispitati navodi o zlostavljanju i identifikovati i kazniti počinioci (bez obzira da li se radi o službenim ili privatnim licima); pruži zaštitu i pravično obešteti žrtvu zlostavljanja ili njene naslednike; ne koristi kao dokaze u sudskim postupcima ona saznanja koja su pribavljena mučenjem itd.

Ustav Republike Srbije ističe da su ljudsko dostojanstvo i život neprikosnoveni (čl. 23 i 24), da je fizički i psihički integritet nepovrediv, i da niko ne može biti izložen mučenju, nečovečnom ili ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju, niti podvrgnut medicinskim ili naučnim ogledima bez svog slobodno datog pristanka (čl. 25). Prema licu lišenom slobode mora se postupati čovečno i s uvažavanjem njegovog dostojanstva, a zabranjeno je svako nasilje prema licu lišenom slobode, kao i iznuđivanje iskaza (čl. 28).

Iz prethodnih delova teksta može se videti da na međunarodnom planu zabrana zlostavljanja zapravo podrazumeva tri pojma: mučenje, nečovečno i ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje. Isti princip preuzeo je i Ustav RS u članu 25.

Napraviti razliku između ova tri oblika zlostavljanja nije uvek lako, a za potrebe ove publikacije nije ni nužno. Ukratko, prema Konvenciji UN protiv mučenja, da bi neka radnja bila okarakterisana kao mučenje, moraju biti ispunjeni sledeći uslovi: 1) u njoj mora učestvovati, makar prećutnim davanjem saglasnosti, službeno lice; 2) tom radnjom kod žrtve moraju biti izazvane velike patnje, fizičke ili duševne; 3) učinilac mora delovati s namerom (mučenje iz nehata nije moguće); 4) učinilac mora imati određeni cilj – da od žrtve ili nekog trećeg lica dobije obaveštenje ili priznanje, da žrtvu kazni, da žrtvu ili neko treće lice uplaši ili na nju ili njega izvrši pritisak, ili da žrtvu diskriminiše.⁷⁵

Nečovečno (nehumano) i ponižavajuće postupanje se razlikuje od mučenja po intenzitetu bola; činjenici da do mučenja dolazi samo kada postoji namera (direktan umišljaj), dok kod nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja može doći i kada postoji eventualni umišljaj, nehat ili nepažnja. Takođe, slučajevi mučenja su vrlo često usmereni na pojedinca, dok nehumano i ponižavajuće postupanje pogađa veću grupu pojedinaca – na primer loši uslovi u pritvorskim jedinicama mogu dovesti do nehumanog i ponižavajućeg postupanja prema većem broju pritvorenika.

Što se tiče razgraničenja između nečovečnog sa jedne i ponižavajućeg postupanja sa druge strane, nečovečnim postupanjem bi se moglo nazvati svako ono postupanje kojim se pojedincu nanose ozbiljne fizičke i/ili duševne patnje (koje po svom intenzitetu ne ulaze u domen mučenja – što je opet, relativna kategorija), dok bi se ponižavajuće postupanje moglo definisati kao ono postupanje kojim se kod žrtve izaziva osećaj straha, očaja ili manje vrednosti, koje

⁷⁵ Vidi, na primer, M. Nowak i E. McArthur, *The United Nations Convention against Torture: A Commentary*, Oxford 2008, str. 28.

žrtvu mogu da ponize ili da je unize. Ipak, u praksi Evropskog suda za ljudska prava, vrlo često se ne pravi razlika između ova dva oblika zlostavljanja.⁷⁶

Za potrebe ove publikacije bavićemo se nehumanim i ponižavajućim postupanjem iz ugla uslova boravka u pritvoru.

2. Pritvor i nehumano i/ili ponižavajuće postupanje

Koliko god da je velika razlika u pravnom statusu pritvorenika (lice okrivljenog za krivično delo koje u zatvoru čeka na krivični postupak i/ili konačnu presudu) i osuđenika (lice koje u zatvoru izdržava kaznu), toliko je mala razlika u njihovim pravima i obavezama dok se nalaze u zatvoru. Štaviše, pritvorenikov položaj je u mnogo čemu teži, jer je pritvorski režim restriktivniji u pogledu kontakta sa spoljnim svetom i aktivnosti unutar ustanove.⁷⁷ Ipak, član 239 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija⁷⁸ propisuje da pritvorenik boravi u zavodu pod istim uslovima kao i osuđeno lice, ako Zakonikom o krivičnom postupku nije drukčije određeno.

Sam položaj pritvorenika predmet je brojnih međunarodnih standarda koji se bave pitanjima koja se odnose na uslove boravka u pritvoru, programima aktivnosti koje bi pritvorenik trebao da ima, kontaktom sa spoljnim svetom i slično. Ipak, za nas najvažniji izvori tih standarda jesu praksa Evropskog suda za ljudska prava i standardi Evropskog komiteta za sprečavanje mučenja i nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT). Međutim, kao koristan izvor međunarodnih standarda, koje u svom radu koristi i Evropski sud⁷⁹ treba imati u vidu i Preporuku Rec (2006) Komiteta ministara Savet Evrope iliti tzv. Evropska zatvorska pravila (EZP) i Standardna minimalna pravila za postupanje prema zatvorenicima.⁸⁰ U ovom delu bavićemo se samo onim standardima koji se odnose na uslove boravka u pritvoru.

Evropska zatvorska pravila predviđaju neke od osnovnih principa poput:

1. Prema svim licima lišenim slobode postupa se uz poštovanje njihovih ljudskih prava.
2. Lica lišena slobode zadržavaju sva prava koja im nisu zakonito oduzeta odlukom kojom se osuđuju ili kojom se zadržavaju u pritvoru.

76 Za detaljnija razjašnjenja pojmova mučenja, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja vidi, Ivan Janković, *Zabrana zlostavljanja – Priručnik za policiju i zatvorsko osoblje*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2010.

77 Radmila Dragičević Dičić i Ivan Janković, *Sprečavanje i kažnjavanje mučenja i drugih oblika zlostavljanja – Priručnik za sudije i tužioce*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2011, str. 161.

78 *Sl. glasnik RS*, 85/2005, 72/2009 i 31/2011.

79 *Ananyev i drugi protiv Rusije*, predstavka br. 42525/07 i 60800/08.

80 Usvojena na prvom kongresu Ujedinjenih nacija za prevenciju kriminaliteta i postupka sa prestupnicima, održanom u Ženevi 1995. i potvrđena od Ekonomskog i socijalnog saveta rezolucijama br. 663 C (XXIV) od 31. jula 1957. i br. 2076 (LXII) od 13. maja 1977.

3. Ograničenja za lica lišena slobode treba da budu minimalna, neophodna i srazmerna legitimnom cilju zbog koga su nametnuta.
4. Zatvorski uslovi koji ugrožavaju ljudska prava ne mogu se opravdati nedostatkom materijalnih uslova.

[...]

9. Nad svim zatvorima vrši se redovna inspekcija od strane države.

2.1. Smeštaj pritvorenika

Evropska zatvorska pravila propisuju da uslovi smeštaja zatvorenika, a naročito prostorije za spavanje, moraju voditi računa o ljudskom dostojanstvu i, koliko god je moguće, poštovati privatnost i ispunjavati zahteve za održavanje zdravlja i higijene, vodeći računa o klimatskim uslovima i naročito o površini poda, zapremini vazduha, osvetljenju, grejanju i ventilaciji.⁸¹ Takođe, u svim objektima u kojima zatvorenici žive, rade ili se okupljaju prozori moraju biti dovoljno veliki da omogućе čitanje i rad uz prirodno svetlo u normalnim uslovima i omogućе dotok svežeg vazduha, osim ukoliko ne postoji odgovarajući sistem za ventilaciju.⁸²

Jedan od najvećih problema sa kojima se suočava kazneni sistem Srbije jeste prenaseljenost smeštajnih kapaciteta, kako u osuđeničkim tako i u pritvorskim jedinicama. Pravilnik o kućnom redu za primenu mere pritvora podrazumeva da na svakog pritvorenika mora doći četiri kvadratna metra i osam kubnih metara, što je i međunarodi standard. Međutim, ovaj standard gotovo sigurno nije dostignut ni u jednoj pritvorskoj jedinici u Srbiji. Pitanje prenaseljenosti je od posebnog značaja za CPT koji u svojim standardima navodi:

[...] Prenatranost je pitanje koje direktno spada u mandat CPT-a. Sve službe i aktivnosti unutar zatvora će trpeti štetu ukoliko se taj zatvor mora pobrinuti za veći broj zatvorenika nego što je bilo predviđeno da smesti; ukupan kvalitet života u toj instituciji će biti pogoršan, možda čak i u značajnoj meri. Štaviše, stepen prenatranosti u nekom zatvoru ili u nekom njegovom delu može biti toliki da je već po sebi nečovečan ili ponižavajući sa fizičke tačke gledišta [...]⁸³

[...] Pretrpan zatvor podrazumeva smeštaj u skućenim i nehigijenskim uslovima; neprekidan nedostatak privatnosti (čak i kad se koristi toalet); smanjenje aktivnosti izvan ćelije, zbog toga što to daleko prevazilazi mogućnosti u smislu raspoloživog osoblja i objekata; preopterećenost zdravstvenih službi; povećanu napetost koja dovodi do većeg stepena nasilja između zatvorenika i između zatvorenika i osoblja. Ovim se lista ni izdaleka ne iscrpljuje.

81 Pravilo broj 18.1, Evropska zatvorska pravila.

82 Pravilo broj 18.2, tačka a, Evropska zatvorska pravila.

83 Izvod iz 2. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (92) 3], paragraf 4.

CPT je zato više puta bio prisiljen da zaključi da su štetni učinci pretrpanosti rezultirali nečovečnim i ponižavajućim uslovima smeštaja [...] ⁸⁴

Iz samog problema prenaseljenosti javljaju se mnogi drugi problemi. Jedan od njih se odnosi i na pitanje higijene, pa tako EZP propisuju da se sve prostorije zavoda moraju stalno održavati i čistiti, da zatvorenici moraju imati pristup sanitarnim prostorijama koje su higijenski ispravne i poštuju privatnost, koje omogućavaju održavanje lične higijene i slično. ⁸⁵ Prilikom poseta zavodima za izvršenje krivičnih sankcija, saradnici Beogradskog centra mogli su čuti veliki broj pritužbi koje su se odnosile na higijenu, ali se i sami uverili u loše uslove u kojima se nalaze toaleti, dušeci na kojima se spava, zagušljivost u sobama itd. Mnogi zatvorenici žalili su se na kožne bolesti koje su dobili zbog loših uslova u kojima borave, nedostatke higijenskih paketa koje je uprava dužna da obezbedi, postojanje gamadi (u šta su se saradnici Centra u više navrata i sami uverili) ⁸⁶ i slično.

Takođe, u nekim od zavoda, poput Okružnog zatvora u Beogradu, postoje spavaonice sa velikim brojem kreveta koji skučen prostor u prenaseljenim prostorijama čine još manjim. U takvim prostorijama dešava se da postoje npr. kreveti na tri sprata, da 4 lica borave u prostoriji od 9 metra kvadratnih ili da 8 pritvorenika borave u prostoriji od 21 metra kvadratnog. ⁸⁷ Sa druge strane, saradnici Beogradskog centra ustanovili su da u brojnim ustanovama nema dovoljno kreveta, pa se dešava da pojedini pritvorenici spavaju na dušecima na podu.

Jedna od stvari koja je simptomatična za gotovo sve kazneno–popravne ustanove u Republici Srbiji, a naročito pritvorske jedinice tih ustanova, jesu različiti oblici ploča, tabli i sličnih sprava, postavljenih iz bezbednosnih razloga ⁸⁸ na prozore pritvorskih prostorija. Ovakva praksa onemogućava dotok svežeg vazduha i provetravanje, a u kombinaciji sa prenaseljenošću i lošom higijenom stvara podlogu za nastanak kožnih i respiratornih bolesti.

[...] CPT nailazi na sprave kao što su metalni kapci, žaluzine ili table na prozorima ćelija koje sprečavaju ulazak svežeg vazduha u prostorije. Oni se naročito često sreću u zatvorima za lica koja očekuju suđenje. CPT u potpunosti prihvata da u slučaju nekih zatvorenika mogu biti potrebne posebne bezbednosne mere čiji je cilj sprečavanje rizika od tajnih dogovora ili kriminalnih radnji. Primena takvih mera, međutim, treba da bude pre izuzetak nego pravilo. To podrazumeva da odgovorne vlasti moraju da ispituju slučaj svakog zatvorenika da bi utvrdili

84 Izvod iz 7. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (97) 10], paragraf 13.

85 Pravilo broj 19, Evropska zatvorska pravila.

86 Vidi i izveštaj NPM o poseti Okružnom zatvoru u Kragujevcu, dostupno na http://ombudsman.npm.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=331%3A2013-08-13-09-32-08&catid=89%3A2011-10-24-12-47-48&Itemid=82&lang=sr.

87 Izveštaj CPT - CPT/Inf (2012) 17, paragraf 41.

88 Na primer da bi se onemogućila komunikacija sa drugim pritvorenicima ili osuđenicima koji se nalaze u šetnji.

da li su posebne bezbednosne mere zaista opravdane u njegovom slučaju. Pored toga, čak i kada su takve mere neophodne, nikada ne treba da uključuju lišavanje zatvorenika od prirodnog svetla i svežeg vazduha. To su osnovni životni uslovi na koje svaki zatvorenik ima pravo, a osim toga, odsustvo ovih elemenata stvara uslove koji su pogodni za širenje bolesti, naročito tuberkuloze.

CPT shvata da obezbeđenje pristojnih životnih uslova u zatvorskim ustanovama može da bude veoma skupo i njihovo unapređenje u mnogim zemljama sprečava nedostatak novca. Međutim, uklanjanje naprava koje blokiraju prozore na ćelijama zatvorenika (i nameštanje u takvim izuzetnim slučajevima, alternativnih bezbednosnih sprava odgovarajućeg izgleda) ne bi trebalo da uključuje velika ulaganja, a bilo bi od velike koristi za sve zainteresovane [...] ⁸⁹

Saradnici Beogradskog centra za ljudska prava uočili su ove probleme u brojnim kazneno popravnim ustanovama poput npr. Okružnog zatvora u Čačku ili Kazneno-popravnog zavoda u Nišu. ⁹⁰

Iako ovakva praksa predstavlja veliki problem, još više zabrinjava činjenica da u pojedinim zavodima prostorije u kojima borave pritvorena lica uopšte nemaju prozore. Takav je slučaj sa na pimer u nekim delovima Okružnog zatvora u Beogradu, kao i u svim pritvorskim jedinicama Okružnog zatvora u Kruševcu. Na taj problem ukazao je i Zaštitnik građana. ⁹¹ Takva je situacija i u Specijalnoj zatvorskoj bolnici u Beogradu (SZB), u kojoj borave lica kojima su izrečene mere bezbednosti obaveznog psihijatrijskog lečenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, obavezno lečenje narkomana, obavezno lečenje od alkoholizma, kao i lica koja su iz drugih zdravstvenih razloga premeštena tu iz drugih zatvora, a među njima i pritvorenici. Kako je SZB prvenstveno zdravstvena ustanova, oporavak lica koja borave u njoj doveden je u pitanje samom činjenicom da u prostoriji u kojoj borave nema prozora.

U brojnim ustanovama postoji problem sa vlagom. Da li zbog dotrajalosti instalacija ili zbog loše spoljne izolacije prostorije brojnih zavoda nalaze se u ruinaranom stanju. U II Paviljonu KPZ Niš zidovi i plafoni se obrušavaju zbog problema sa vlagom. Isti je slučaj i sa Okružnim zatvorom u Beogradu i SZB gde je došlo do obrušavanja plafona u više prostorija. ⁹² Zbog toga je Beogradski centar za ljudska prava u više navrata dao preporuku da se zgrada II paviljona u Nišu izbací iz upotrebe. ⁹³

89 CPT standardi, Izvod iz 11. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (2001) 16], para, 30.

90 Vidi: *Postupanje prema licima lišenim slobode – Izveštaj*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2010.

91 Vidi: *Nacionalni mehanizam za prevenciju torture – Izveštaj za 2012. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd 2012.

92 Vidi *Postupanje prema licima lišenim slobode – Izveštaj*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2010, kao i Izveštaj CPT - CPT/Inf (2012) 17, para, 41.

93 Vidi *Predlozi za unapređenje pravnog okvira i prakse u oblasti sprečavanja i kažnjavanja zlostavljanja u Srbiji*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2012, strane 34-35.

2.2. Aktivnosti u pritvoru

Ono što je zajedničko svim kazneno-popravnim ustanovama jeste nedostatak smislenih aktivnosti, kao i činjenica da po 23 časa (nekad i više) lica provode zaključani u prenaseljenim prostorijama. Pravilnik o kućnom redu za primenu mere pritvora⁹⁴ predviđa minimum 2 časa boravka na otvorenom.⁹⁵ Na ovaj problem u više navrata ukazivao je i Beogradski centar za ljudska prava⁹⁶ i Zaštitnik građana kroz NPM.⁹⁷ Ovakva praksa apsolutno je suprotna preporukama i standardima CPT:

[...] Zadovoljavajući program aktivnosti (rada, obrazovanja, sporta, itd.) od ključne je važnosti za dobrobit zatvorenika. Ovo važi za sve ustanove, bilo da se radi o osuđenim zatvorenicima ili o onima koji tek čekaju suđenje. CPT je uočio da su aktivnosti u mnogim istražnim zatvorima izrazito ograničene. Organizacija aktivnosti u takvim ustanovama – u kojima postoji relativno brz protok pritvorenika – nije jednostavan zadatak. Jasno je da se tu uopšte ne može govoriti o individualizovanim programima tretmana na način na koji se to može očekivati od neke ustanove za osuđene zatvorenike. Međutim, zatvorenici ne mogu jednostavno biti ostavljeni da nedeljama, možda čak i mesecima, čame zatvoreni u svojim ćelijama, bez obzira kako dobri bili materijalni uslovi unutar samih ćelija. CPT smatra da bi trebalo težiti da se osigura da zatvorenici u istražnim zatvorima budu u mogućnosti da provedu razuman deo dana (8 sati ili više) izvan svojih ćelija, uključeni u svrsishodne aktivnosti raznolikog karaktera. Naravno, režimi u ustanovama za osuđene zatvorenike bi trebalo da budu još povoljniji [...]⁹⁸

[...] Posebno treba pomenuti fizičku rekreaciju na otvorenom. Obaveza da zatvorenicima svakodnevno bude dozvoljen jedan sat boravka na otvorenom je široko prihvaćena kao osnovna garancija (po mogućnosti, to bi trebalo da bude delom šireg programa aktivnosti). CPT želi istaći da svi zatvorenici bez izuzetka (uključujući one koji su kažnjeni konfinacijom u ćeliji) moraju imati mogućnost da svakodnevno vežbaju na otvorenom. Takođe se smatra da objekti za vežbe na otvorenom moraju biti relativno prostrani i, kad god je to moguće, da nude sklonište od nepovoljnih vremenskih prilika. [...]⁹⁹

[...] CPT dodaje da ga posebno brine kada nađe da postoji kombinacija prenatrpanosti, niskog nivoa aktivnosti i nedovoljnog pristupa toaletu/kupatilima unutar jedne iste ustanove. Ukupan učinak takvih uslova može biti krajnje štetan po zatvorenike [...]¹⁰⁰

94 *Sl. glasnik RS*, 35/99.

95 Član 28.

96 *Ibid.*

97 Vidi *Nacionalni mehanizam za prevenciju torture – Izveštaj za 2012. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd 2012.

98 Izvod iz 2. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (92) 3], para, 47.

99 Izvod iz 2. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (92) 3], para, 48.

100 Izvod iz 2. Opšteg izveštaja [CPT/Inf (92) 3], para, 50.

Zbog svega navedenog, može se zaključiti da pritvorenici, za koje i dalje važi pretpostavka nevinosti, odnosno protiv kojih nije doneta pravnosnažna osuđujuća presuda, borave u mnogo gorim uslovima i imaju mnogo lošiji tretman nego pravnosnažno osuđena lica.

Praksa Evropskog suda za ljudska prava bogata je primerima u kojima je boravak u lošim materijalnim uslovima tokom trajanja pritvora u sadejstvu sa prenaseljenošću i nedostatkom fizičkih aktivnosti doveo do postupanja suprotnom članu 3 Evropske konvencije.

2.3 Praksa Evropskog suda za ljudska prava

Država mora osigurati da je osoba zatvorena u uslovima odgovarajućim ljudskom dostojanstvu, da način i metod izvršenja mere tu osobu ne izlažu neprijatnostima i mukama koje prevazilaze nivo patnje koji neizbežno ide uz zatvaranje i da, s obzirom na praktične zahteve koje boravak u zatvoru nosi sa sobom, zdravlje i dobrobit te osobe budu odgovarajuće osigurani time što joj se, između ostalog, pruža neophodna medicinska pomoć.¹⁰¹ Kada se ocenjuju uslovi boravka u zatvoru, mora se imati u vidu kumulativni efekat ovih uslova i trajanje lišenja slobode.¹⁰²

U slučaju *Ostrovar protiv Moldavije*¹⁰³ tužilac se žalio na osnovu člana 3. na uslove u kojima je boravio tokom trajanja pritvora. Evropski sud je zauzeo stanovište da prenaseljenost (gde nije ni bilo dovoljno kreveta za sve), loši sanitarni uslovi, nerazdvajanje pušača od nepušača (podnosilac predsatke je bio asmatičar), loša ishrana i medicinska pomoć „prelazi prag koji član 3 toleriše”. Ono što je interesantno u ovom slučaju, jeste da je Sud, ceneći navode podnosioca predstavke uzeo u obzir i izveštaj CPT koji se odnosio i na uslove boravka u ustanovi u kojoj je podnosilac predstavke bio pritvoren.

U slučaju *Kalashnikov protiv Rusije*¹⁰⁴ tužilac je držan 4 godine i 10 meseci u ćeliji u kojoj je prenatrpanost nekada podrazumevala da jedno lice za sebe nema ni jedan metar kvadratni, kao i da je higijena bila izuzetno loša. U ovom slučaju, samo trajanje boravka u datim uslovima predstavlja postupanje suprotno članu 3 Evropske konvencije.

U slučaju *Hadade protiv Rumunije*¹⁰⁵ Sud je u obzir uzeo činjenicu da je u velikom broju slučajeva već utvrđivao povrede člana 3 zbog loših uslova u rumunskim zatvorima, kao i da izveštaji CPT potvrđuju navode podnosioca o lošima materijalnim uslovima u pritvoru u kome je podnosilac predstavke boravio više od dve godine.

101 Vidi *Kudla protiv Poljske*, predstavka br. 30210/96, st. 94.

102 Vidi *Dugoz protiv Grčke*, predstavka br. 40907, st. 46.

103 *Ostrovar protiv Moldavije*, predstavka br. 35207/03.

104 *Kalashnikov protiv Rusije*, predstavka br. 47095/99.

105 *Hadade protiv Rumunije*, predstavka br. 1871/05.

Posebno interesantan slučaj je *Ananyev i drugi protiv Rusije*¹⁰⁶ gde je Sud posebno razmatrao nekoliko aspekata uslova boravka u pritvoru:

- Prenaseljenost – Svaki zatvorenik mora da ima zaseban ležaj, 3 metra kvadratna samo za sebe i da slobodna površina između nameštaja u sobi mora biti takva da omogućava slobodno kretanje pritvorenicima.
- Vreme provedeno napolju – Sud je primetio da često kratko trajanje vežbanja na otvorenom ograničeno na jedan sat dnevno predstavlja faktor koji dodatno pogoršava situaciju podnosioca predstavke, koji je ostatak vremena bio zatvoren u ćeliji bez ikakve slobode kretanja.¹⁰⁷
- Dostupnost prirodnog svetla – Po mišljenju Suda, ograničavanje pristupa prirodnom svetlu i vazduhu zahvaljujući ugradnji metalnih roletni ozbiljno je pogoršalo situaciju pritvorenika u već pretrpanoj ćeliji i teško prevagnulo u korist kršenja člana 3.¹⁰⁸
- Higijena i dostupnost sanitarnog čvora – razmatrajući navedena pitanja, Sud je detaljno citirao sve relevantne odredbe Evropskih zatvorskih pravila i Standardnih minimalnih pravila za postupanje prema zatvorenicima.
- Primenivši navedene aspekte na konkretan slučaj, Sud je ustanovio da je u ovom slučaju došlo do nehumanog i ponižavajućeg postupanja, suprotnog članu 3.

3. Nadzor nad pritvorenicima

Saradnici Beogradskog centra za ljudska prava kroz sastanke sa nosiocima pravosudnih funkcija pokušali su da utvrde koliko su sudije pojedinačno, ali i na opštem nivou upoznate sa situacijom u pritvorskim jedinicama koji se nalaze na teritoriji njegovog suda, kao i sa situacijom u pritvorskim jedinicama u celoj zemlji. Gotovo ujednačeno naši sagovornici bili su upoznati sa postojanjem problema poput prenaseljenih smeštajnih kapaciteta, ili slučajeva u kojima pritvorenici provode više od 23 sata zaključani u svojim sobama. Oni su istakli da činjenica da su uslovi u pritvoru loši ne sme da bude faktor koji će uticati na njihovu odluku o pritvoru. Ovaj stav Beogradski centar u potpunosti podržava. Ipak, bilo je i onih sagovornika koji o uslovima u pritvorskim jedinicama nisu upoznati ili su poslednji put obilazak pritvora imali tokom studiranja ili pre više od deset godina.

Član 152 ZKP iz 2001 predviđao je da nadzor nad pritvorskim jedinicama vrši predsednik višeg suda ili sudija koga predsednik odredi (st. 1). Taj nadzor ogledao se u nedeljnim obilascima u kojima bi sudija izvršio neposredan uvid

106 *Ananyev i drugi protiv Rusije*, predstavka br. 42525/07 i 60800/08.

107 Vidi i *Yevgeniy Alekseyenko protiv Rusije*, predstavka br. 41833/04.

108 Vidi npr. *Grigoryevskikh protiv Rusije*, predstavka br. 22/03, st. 64.

u stanje u pritvorskim jedinicama i utvrdio da li postoje određene nepravilnosti koje se odnose na položaj i tretman pritvorenika. Ukoliko bi nadležni sudija utvrdio bilo kakvu nepravilnost, bio bi u obavezi da o tome „obavesti” ministarstvo nadležno za poslove pravosuđa. Iako nije navedeno u kojoj formi treba sačiniti obaveštenje, propisano je da je Ministarstvo dužno da u roku od 15 dana obavesti sud o merama koje su preduzete kako bi se uočene nepravilnosti otklonile (st. 2). Predsednik suda i istražni sudija mogu u svako doba da obilaze sve pritvorenike, da s njima razgovaraju i da od njih primaju pritužbe (st. 3).

Vodeći se ovim odredbama, saradnici Centra su pre sprovedenih poseta poslali svim višim sudovima zahteve za pristup informacijama od javnog značaja pomoću kojih su želeli da prikupe sledeće informacije:

- Koliko često je predsednik suda ili sudija koga predsednik ovlasti obišao pritvorsku jedinicu zavoda koji se nalazi na teritoriji suda u periodu od 1. januara 2010. godine do 1. jula 2013. godine.
- Da li je prilikom tih poseta uočena bilo kakva nepravilnost koja bi zahtevala obaveštenje Ministarstvu pravde (traženo je da nam se dostave obaveštenja i odgovor Ministarstva).
- Da li je i koliko bilo pritužbi pritvorenika u odnosu na njihov položaj i tretman i ako jeste, na šta su se konkretno odnosile te pritužbe.

Na osnovu odgovora dobijenih od viših sudova može se zaključiti da obilasci nisu vršeni na nedeljnom nivou. Postoje sudovi koji su zavode obilazili po svega dva ili tri puta godišnje,¹⁰⁹ ali i sudovi koji su češće, najčešće na mesečnom nivou obilazili kazneno-popravne ustanove. Ipak, ono što zabrinjava jeste činjenica da je u svega jednom sudu, nadležni sudija ustanovio nepravilnosti nakon kojih je sačinio izveštaj i prosledio ga Ministarstvu pravde. U pitanju je Viši sud u Nišu, iz čijih obaveštenja se može zaključiti da su opisi stanja u toj ustanovi, i Beogradskog centra za ljudska prava i Zaštitnika građana objektivni. Naime, kroz obaveštenja su istaknuti brojni problemi poput: prenaseljenosti, vlage, ruinarog stanja soba, loše higijene, šetnje koja ne traje duže od sat vremena, dokonost pritvorenika koji u sobama nemaju struju, dotrajali dušeci, pritužbe na zdravstvenu zaštitu i slično. Svaki drugi dostavljeni odgovor sadrži generalnu konstataciju da nepravilnosti nema.

Ostaje nejasno kako sudije Višeg suda u Beogradu koji su u periodu od 2010. do 2013. godine 60 puta obišle Okružni zatvor u Beogradu, nisu uočile ni jednu jedinu nepravilnost koja se odnosi na položaj i tretman pritvorenika. U tom periodu saradnici Beogradskog centra za ljudska prava u više navrata su obišli ovu ustanovu i kroz brojne izveštaje i saopštenja ukazali da u takvim usta-

109 Odgovor SU VIII 42 26/13, 18.09.2013, Viši sud u Nišu; SU VIII-42-11-/13, 10.09.2013, Viši sud u Čačku.

novama potencijalno postoje slučajevi nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja nastali kao posledica loših materijalnih uslova. U tom periodu Zaštitnik građana i NPM¹ obišli su navedenu ustanovu i ukazali na niz nepravilnosti koje su takođe pomenute u prethodnom delu teksta. U 2011. ovu ustanovu obišao je i CPT koji je situaciju u datoj ustanovi detaljno opisao u svom izveštaju.²

Kroz sastanke sa sudijama, saradnici Centra pokušali su da saznaju koliko su sudije upoznate sa radom nevladinog sektora, Zaštitnika građana ili NPM. Generalno, zaključak je da sudije nisu upoznate ili su delimično upoznate sa delatnošću ovih organizacija. Sudije nisu upoznate o objavljenim izveštajima nevladinih organizacija, ali ni sa radom i učinkom NPM. U vezi poznavanja međunarodnih standarda, prema mišljenju sudija dodatna savetovanja i seminari mogu biti od koristi.

4. Ocena stanja

Ne sporeći stručnost, profesionalnost i kompetencije sagovornika na koje su tokom istraživanja naišli saradnici Centra, ipak generalni zaključak je da nosioci pravosudnih funkcija nisu u punom obimu upoznati sa opštim stanjem u pritvorskim jedinicama i lošim položajem pritvorenika. Zaključak je izveden kako na osnovu prikupljenih podataka tako i na osnovu sastanaka koji su organizovani tokom istraživanja. Kroz paralelni prikaz stanja u praksi i međunarodnih standarda saradnici Centra nastojali su da ukažu na činjenicu da veliki broj pritvorenika u Srbiji potencijalno boravi u uslovima koji se mogu smatrati nečovečnim i ponižavajućim, kako kroz tumačenje prakse Evropskog suda za ljudska prava tako i kroz standard i praksu CPT. Čini se da pomenute prakse i standardi predstavljaju veliku nepoznanicu sudijama u Srbiji. Na konačnici može se zaključiti da takvo stanje može biti jedan od razloga za postojeći odnos celokupnog društva prema meri pritvora. Mnogi od tih standarda jasno su precizirali svrhu mere pritvora, prihvatljive posledice zatvaranja, ali i okolnosti koje bi trebale da se ispune da bi došlo do nečovečnog i ponižavajućeg postupanja. Na takve okolnosti u pritvorskim jedinicama Srbije već duži niz godina ukazuje nevladin sektor, Zaštitnik građana i NPM koji je samo u 2012. obišao 6 pritvorskih jedinica i u svakoj ustanovio nepravilnosti, ali i CPT. U tom smislu potrebno je razviti dodatne mehanizme kojima će situacija u pritvoru približiti sudijama poput poseta kakve su bile organizovane u SFR Jugoslaviji na šta nam je skrenuta pažnja tokom jednog od sastanaka sa sudijama, jer bi čini se na taj način bio omogućen jasniji uvid u životu lica lišenih slobode i njihovog tretmana, te bi postojeće posredno iskustvo bilo zamenjeno direktnim upoznavanjem situacije na terenu.

1 Vidi *Nacionalni mehanizam za prevenciju torture – Izveštaj za 2012. godinu*, Zaštitnik građana, Beograd 2012.

2 Izveštaj CPT - CPT/Inf (2012) 17.

Dodatak

Tabela I – viši sudovi

Viši sud	Pritvor			Zabrana napuštanja stana i mesta boravišta			Jemstvo		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Kraljevo	22	38	30	3	1	2 ¹	0	1	0
Pančevo	61	41	65	0	14	17	0	0	2
Subotica	81	58	55	4	6	9	0	1	2
Čačak	48	31	19	0	0	0	1	0	0
Požarevac	51	21	33	0	0	0	0	0	1
Šabac ²	/	/	/	0	0	0	0	0	0
Pirot	23	24	21	0	3	2	0	1	1
Negotin	19	11	21	0	0	1	0	0	1
Leskovac	109	59	49	0	0	1	0	0	0
Sombor	62	53	52	0	0	2	0	0	1
Sremska Mitrovica	146	90	62	0	3	4	2	2	0
Užice	59	44	43	4	3	1	0	0	0
Kruševac	47	72	44	0	0	3	1	0	0
Smederevo	95	45	95	2	0	1	1	0	0
Prokuplje ³	23	26	16			7			2
Novi Pazar	59	49	40	0	0	0	1	2	1
Zrenjanin ⁴	/	/	/	0	0	0	0	0	0
Valjevo	27	41	21	1	1	2	0	0	2
Novi Sad	/	/	/	1	1	13	3	5	3
Beograd ⁵	/	/	/	20	23	11	2	5	6
Kragujevac ⁶	/	/	/	/	/	/	/	/	/
Niš	137	109	92			3			8

1 U jednom slučaju sa elektronskim nadzorom.

2 Nije dostavljen podatak o broju lica prema kojima je određen pritvor.

3 Nije razdvojen broj izrečenih alternativnih mera po godinama; prema 3 lica je izrečen elektronski nadzor.

4 Nije dao podatke o broju lica prema kojima je izrečena mera pritvora.

5 *Ibid.*

6 Zahtev odbijen kao neosnovan.

Tabela I – osnovni sudovi

Osnovni sud	Pritvor			Zabrana napuštanja stana i mesta boravišta			Jemstvo		
	2010	2011	2012	2010	2011	2012	2010	2011	2012
Niš	272	190	212	0	0	0	0	0	0
Novi Sad	193	232	270	0	0	0	0	0	1
Pirot	27	37	45	2	13	23	1	0	0
Požega	8	7	4	1	3	2	2	0	0
Valjevo	70	83	66	0	0	4	0	0	2
Pančevo ¹	106	83	67	0	0	0	/	/	/
Novi Pazar	236	149	199	0	0	0	2	1	1
Užice	26	24	39	2	4	15	0	0	1
Kruševac ²	70	82	66	1	2	2	0	2	3
Kikinda	5	15	10	0	0	0	0	0	0
Prijepolje	4	9	11	0	0	0	3	1	0
Paraćin	46	65	34	0	1	2	0	0	2
Čačak	77	33	17	0	2	0	0	0	0
Zrenjanin	45	47	36	0	0	0	0	0	0
Zaječar	44	28	55		5		0	0	0
Loznica	18	20	21	0	0	1	0	0	0
Bor	26	42	40	0	0	0	0	0	0
Vršac	29	22	22	0	0	0	0	0	0
Smederevo ³	55	61	58	0	5	2	1	0	2
II Beograd	191	163	181	3	1	0	11	20	36
I Beograd	617	452	450	5	5	1	17	25	14
Vranje	30	89	100	0	0	0	12	8	10
Kraljevo	70	114	48	8	1	3	0	4	2
Požarevac ⁴									
Subotica ⁵	84	109	82	/	/	/	1	0	0
Sombor									
Kragujevac	174	144	77	6	3	1	3	2	3

1 Nisu dostavili podatak o jemstvu tvrdeći da je za to potrebno da se izvrši uvid u svaki predmet posebno.

2 Uz svaku meru iz člana 136 ZKP iz 2001. naložen je i izvršen elektronski nadzor.

3 *Ibid.*

4 Ne vodi evidenciju.

5 Ne vode evidenciju u pogledu zabrane napuštanja stana i mesta boravišta.

Tabela II – osnovni sudovi

Osnovni sudovi	Broj ljudi protiv kojih je vođen krivični postupak	Broj ljudi kojima je izrečena mera pritvora
Prvi osnovni sud u Beogradu	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Drugi osnovni sud u Beogradu	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Niš	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Novi Sad	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Pirot	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Požega	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Valjevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Pančevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Prokuplje	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Novi Pazar	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Užice	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kruševac	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kikinda	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Prijepolje	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Požarevac	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Čačak	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Zrenjanin	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Paraćin	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Zaječar	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Loznica	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Bor	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Vršac	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Subotica	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Smederevo	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Sombor	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Vranje	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kragujevac	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kraljevo	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju

Tabela II – viši sudovi

Viši sudovi	Broj ljudi protiv kojih je vođen krivični postupak	Broj ljudi kojima je izrečena mera pritvora
Beograd	Dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Niš	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Novi Sad	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Valjevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Zrenjanin	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Novi Pazar	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Prokuplje	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Smederevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kruševac	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Užice	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Sremska Mitrovica	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Sombor	Nije dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Leskovac	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Negotin	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Pirot	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Požarevac	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Čačak	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Subotica	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Pančevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kraljevo	Dostavio informaciju	Dostavio informaciju
Kragujevac	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju
Šabac	Nije dostavio informaciju	Nije dostavio informaciju

Lista objavljenih intervjuja:

1. 26. septembar 2013. godine
Osnovni sud u Vranju
Sagovornici: sudija, Suzana Đorić, zamenica v.f. predsednika suda i Nataša Stojanović, sudijski pomoćnik
2. 26. septembar 2013. godine
Viši sud u Vranju
Sagovornici: istražni sudija, Nada Čović i sekretar suda Jelena Dimitrijević
3. 30. septembar 2013. godine
Drugi osnovni sud u Beogradu
Sagovornik: predsednik krivičnog odeljenja Vladimir Mirosavljević
4. 14. oktobar 2013. godine
Osnovni sud u Novom Sadu
Sagovornici: sudija krivičnog odeljenja, Jadranka Buljević, sekretar suda Tatjana Pakledinac
5. 16. oktobar 2013. godine
Osnovni i Viši sud u Subotici
Sagovornici: Osnovni sud Subotica: Svetlana Radonjić, zamenica v.f. predsednika suda, Bojanić Olga
6. 16. oktobar 2013. godine
Osnovni i Viši sud u Subotici
Prisutni: Svetlana Radonjić, zamenica v.f. predsednika suda, Bojanić Olga, sudija
za izvršenje krivičnih sankcija, Ivan Bogosavljev, viši sudijski saradnik Rajko Maravić, sekretar Višeg suda, Jelena Bogovac Zelić
7. 25. oktobar 2013. godine
Osnovni sud u Nišu
Sagovornici: predsednica krivičnog odeljenja, sudija, Aleksandra Majošević Krstić, sekretar suda Saša Dinčić, sudija krivičnog odeljenja Milan Delić
8. 25. oktobar 2013. godine
Viši sud u Nišu
Sagovornik: Aleksandar Teodosić, sudija istražnog odeljenja

9. 31. oktobar 2013. godine
Osnovni i viši sud u Kragujevcu
Sagovornici: v.d. predsednika Višeg suda, Đorđe Ristić, predsednik krivičnog odeljenja Višeg suda sudija, Jelena Vilotijević i sekretar Višeg suda Svetlana Simović, sekretar Osnovnog suda, Jelena Radojković Kizić, predsednik krivičnog odeljenja Osnovnog suda Miroslav Lepojević
10. 1. novembar 2013. godine
Viši sud u Kraljevu
Sagovornik: predsednik krivičnog odeljenja sudija Dragica Pančić
11. 1. novembar 2013. godine
Osnovni sud u Kraljevu
Sagovornici: v.f. predsednika suda sudija Zlata Đorđević, Marina Kovačević, sudijski pomoćnik, predsednik krivičnog odeljenja, sudija, Silvana Stefanović
12. 5. novembar 2013. godine
Ministarstvo pravde i državne uprave
Sagovornik: Slavica Stišović, viši savetnik u Ministarstvu pravde i državne uprave
13. 27. novembar 2013. godine
Viši sud u Pančevu
Sagovornik: sudijski pomoćnik, Jelena Stojković Sokolović i sudija Jonel Murešan